

# नेपालीय हुनलाई...

सीके लाल

## भूमिका

शीर्षक नै अलि असजिलो हुन पुगेको छ : नेपालीय<sup>1</sup> हुनलाई... । तर, के गर्ने ? हामीले बेहोरिरहेको समय नै असजिलो छ । यो सन्धिकाल (ट्रान्जिसन पेरियड) मात्र होइन, सङ्क्रमणकाल (इन्क्यूबेसन पेरियड) ठहरिएको छ । पुराना मूल्य, मान्यता एवं विश्वासहरूमा पखेटा पलाएका छन्, र नयाँ अवधारणाहरूले टेक्ने हाँगा भेट्टाएका छैनन् । त्यसैले निश्चित केही पनि छैन; कसैले पनि केही कुरा ठोक्नु गर्न सक्ने अवस्था छैन । त्यस्तो तरलताका केही फाइदाहरू पनि छन् : नयाँ विचारलाई वास्तविकताका बाध्यताहरू भित्र कैद गरिराख्नु पर्दैन । त्यसो भए तापनि यो प्रस्तुति सीमाविहीन भने होइन ।

सबभन्दा पहिले यो सोचपत्र हो, शोधपत्र होइन, त्यसैले पूर्वअध्ययनहरूलाई विस्तृत रूपमा केलाइएको छैन । कुनै कुरा कहिले पढेको वा सुनेको भरमा प्रस्तुतिका बुँदाहरू तयार गरिएका छन् । सन्दर्भ व्यापक भएकाले प्रस्तुतिको गठन पनि विधिसम्मत नदेखिन सक्दछ । तर, त्यस्तो स्वच्छन्दतावेगर अपेक्षाकृत नयाँ अवधारणालाई सम्भवतः प्रस्तुत गर्न सकिँदैन ।

विषय व्यापक भएकाले गहनताको कमी महसुस हुन सक्दछ । त्यसलाई पूरा गर्न विज्ञहरूले गहिरो विश्लेषणका आधारमा ठोस निश्कर्ष निकाल्ने प्रयत्न गर्नेछन् भन्ने अपेक्षाका साथ यस प्रस्तुतिलाई सङ्क्षिप्त बनाइएको छ । उसै पनि यो प्रस्तुति बन्द नभएर खुला (ओपेन इन्डेड) छ, त्यसर्थ थप अध्ययनका सम्भावनाहरू अनन्त छन् ।

नेपालीमा लेखेहरूले भाषिक कमजोरीको आक्षेपका लागि सदैव तयार रहनु पर्दछ; यो प्रस्तुति अपवाद होइन । पारिभाषिक शब्दहरूको स्थापित मान्यताभन्दा भिन्न प्रकारले प्रयोग गरिएकाले अवधारणाहरूबारे प्रश्न उठाउन सकिन्छ । र, त्यस्ता प्रश्नहरू आएमात्र विचार खारिने परिस्थिति बन्न सक्नेछ ।

यो पाठ्य सामग्रीभन्दा पनि प्रस्तुतिको सन्दर्भ-पाठ हो, त्यसैले भाषा-लालित्य वा व्याकरणीय शुद्धताको कुनै दावी छैन । 'यो भन्दा त मै राम्रो लेख्न सक्छु' भन्ने किसिमको जोश जन्मिनु प्रस्तुतिको सफलता ठहरिनेछ ।

<sup>1</sup> अङ्ग्रेजीको नेप्लिज शब्दसँग मिल्दोजुल्दो नेपालको वासिन्दा भएको भाव प्रकट गर्ने संज्ञा र विशेषण । 'नेपाली' भन्ने परिचय राष्ट्रियभन्दा पनि सांस्कृतिक बन्न गएको छ । तसर्थ, नेपालको राष्ट्रियता भएका सबै सांस्कृतिक समूहहरूलाई समेट्ने सामेली राजनीतिक परिचय जनाउने शब्दको रूपमा नेपालीय शब्दको प्रयोग गरिएको हो ।

### पृष्ठभूमि र विषय प्रवेश

के हुनपछ, र के गर्नुपछ, नेपालीय हुनलाई ? प्रश्न असाध्यै असजिला छन् । सम्भावित उत्तरहरू भन्ने व्याकुलता उत्पन्न गराउने किसिमका । पुराना निश्चितताहरू कुनै बाँकी छैनन् । ४ जेठ २०६३ को संसदीय घोषणापछि हिन्दू अधिराज्य नेपाल सांसारिक राज्यमा परिणत भयो । संविधानसभाको १५ जेठ २०६५ को निर्णयले नेपालबाट शाह वंशको राजतन्त्रलाई विदा गरेर गणतान्त्रिक शासन व्यवस्था अँगाल्ने प्रण गयो । अन्तरिम संविधान, २०६३ अनुसार नेपाललाई सङ्घीय लोकतान्त्रिक बनाइएको छ । यथार्थमा राष्ट्र सांसारिक भइसकेको छ वा छैन, राजतन्त्र समाप्त भए पनि राज्य व्यवस्था गणतान्त्रिक हुन सक्यो वा सकेन, र नेपाल एकात्मक राज्य हो वा सङ्घात्मक भन्ने जस्ता मुद्दाहरूबारे बहस जारी छ । नयाँ व्यवस्था भन्नु नै नयाँ-नयाँ अभिव्यक्ति एवं तिनका स्वीकार्य परिभाषाहरूको खोजी हो । त्यस्तै खोजीको घेराभित्र बाँधिन पुगेको छ सबभन्दा अहम् प्रश्न : नेपाली भनेको के हो ? को हो नेपालीय ? र, यिनै प्रश्नसँग जोडिएर आउँछन् कतिपय विवादास्पद अवधारणाहरू । अधिराज्यको अवधारणा राजा रहुञ्जेल स्पष्ट थियो, तर राज्य-राष्ट्र,<sup>४</sup> राष्ट्र-राज्य<sup>५</sup> वा राष्ट्रिय-अधिराज्य<sup>६</sup> जस्ता संयोजनले जोडिएका अभिव्यक्तिहरू पुनःपरिभाषित नगरेसम्म 'नेपालीय हुनलाई...' पूरा गरिनुपर्ने आवश्यकताहरूको लेखाजोखा गर्न सकिँदैन ।

राज्य भनेको भौगोलिक सीमा भएको स्वतन्त्र एवं शासकीय अधिकार सम्पन्न इकाइ हो भने सम्प्रभुतायुक्त त्यस्तो राजनीतिक संरचनालाई अधिराज्य भन्दा फरक पार्ने । मुलुक पनि त्यस्तै राजा वा मालिकसँग जोडिएकै अभिव्यक्ति हुनुपछि भन्ने छैन । त्यो शब्द आफू जन्मेको गाउँ-ठाउँ अर्थात् देशका लागि पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । व्यवहार र प्रयोगले शब्दलाई अर्थ दिने हो; शब्दकोशहरू तिनलाई सङ्कलन गरेर बनाइएका हुन्छन् ।

<sup>२</sup> त्यस्तो राज्य जहाँ 'सर्व धर्म सम भाव' अर्थात् सबै धर्मप्रति उस्तै भावना राख्ने व्यवस्था हुन्छ; नागरिकहरू आ-आफ्ना धर्म मान्ने, नमान्ने, वा परिवर्तन गर्न स्वतन्त्र हुन्छन्; र राज्यले धर्मलाई शासन संयन्त्रको रूपमा प्रयोग गर्दैन । अङ्ग्रेजीको सेक्युलर शब्दको भावानुवाद ।

<sup>३</sup> अधिराज्य भन्नाले स्पष्ट भौगोलिक सीमा भएको, स्वतन्त्र, सम्प्रभुतासम्पन्न एवं सम्पूर्ण शासकीय अधिकार भएको राजनीतिक इकाइलाई जनाउँछ । सामान्यतया अधिराज्यलाई राजतन्त्र भएको मुलुकको रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ, तर त्यसरी सीमा बाँध्न जरुरी छैन ।

<sup>४</sup> राज्य-राष्ट्रले एउटा सांस्कृतिक समूहको वर्चस्व रहेको शासकीय अधिकारसम्पन्न राजनीतिक इकाइलाई जनाउँछ, जसले सदृशीकरण (एसिमिलेसन) विधिमाफत एकल परिचयलाई निरन्तरता दिन्छ ।

<sup>५</sup> राष्ट्र-राज्यले एउटा राज्य एउटा मात्र संस्कृति, भाषा, धर्म र मूल्य मान्यतामा आधारित समुदायको हुनुपर्दछ भन्ने अवधारणालाई जनाउँछ ।

<sup>६</sup> राष्ट्रिय-अधिराज्य भनेको एउटावाहेक अरू सांस्कृतिक परिचयलाई राजनीतिक तवरले निरुत्साहित गर्ने स्पष्ट भौगोलिक सीमा भएको स्वतन्त्र, सम्प्रभुतासम्पन्न एवं शासकीय अधिकार भएको राजनीतिक इकाइ हो ।

राष्ट्र शब्दको परिभाषा पनि अर्थ मात्रको परिधिभित्र बाँध्ने नसकिने किसिमको छ । अङ्ग्रेजीको 'नेशन' लाई नेपालीमा राष्ट्र भनेर उल्ट्या गर्ने हो भने त्यो एउटा यस्तो सामूहिक पहिचान दर्शाउने शब्द बन्न जान्छ, जसले काल्पनिक वा वास्तविक इतिहास, संस्कृति, भाषा एवं जनीय-उत्पत्ति<sup>७</sup> साभ्ना रहेको जमातलाई जनाउँछ जो मूलतः सँगै स्पष्ट सीमा भएको स्थानमा बसोबास गर्दछन् । नेपाली भाषाको राष्ट्र भने संस्कृत अर्थसँग मिल्दोजुल्दो छ, 'त्यस्ता मानिसको समुदाय जुन एकै देशमा बस्छ, वा एकै राज्यको शासनमा रहँदै एकताबद्ध हुन्छ ।'

पारिभाषिक शब्दहरूको बहसभित्र समुदाय, समाज, आदिवासी, जनजाति, जनीयता,<sup>८</sup> सम्प्रदाय, धर्म एवं राष्ट्रियता जस्ता निश्चितता समाप्त भएका अवधारणाहरूलाई पनि समेट्न नसकिने होइन । तर त्यस प्रकारका छलफलहरूले 'नेपालीय हुनलाई...' मुद्दालाई कतै पुऱ्याउँदैन । नेपालीय हुनलाई चाहिने मापदण्डबारे सहमति भइसकेपछि पनि परिचयका अन्य आयामहरूबारे वादविवाद जारी नै रहने कुरा पक्का छ । अहिलेलाई महत्त्वपूर्ण मुद्दा के हो भने व्यक्तिको प्राथमिक पहिचान निश्चित गर्ने आधार के-के हुन सक्दछन् ? हुन त प्राथमिक पहिचान जनीयता (एथनिसिटी), जात (कास्ट), जातीयता (नेसनलिटी) वा राष्ट्रियता (सिटिजनसीप) मध्ये कुन हो भन्नेबारे नै मतैक्य हुन अद्यापि बाँकी छ ।

नेपालका प्रथम राष्ट्रपति रामवरण यादवले पुरानै पञ्चायतकालीन निश्चितताको आवश्यकतालाई औल्याउने गरेका छन् : "हामी सबै नेपाली हौं त्यसपछि मात्र अरू केही ।" त्यस्तो वैचारिक अडानलाई उनको पदीय मर्यादासँग जोडेर हेर्दा अन्यथा भन्न मिल्दैन । तर नेपालको धरातलीय यथार्थ भने त्यति सहज, प्रस्ट एवं अकाट्य छैन । नाउँ, थर, गाउँ एवं बाउ-बाजेबाट निर्धारित हुने प्राथमिक परिचय प्रायः जातको हुन्छ ('के थरी पर्नु भयो ?') वा समुदायको ('मूल घर कहाँ पऱ्यो ?') र त्यसपछि मात्र नागरिकता प्रमाणपत्रको ठेगाना वा राहदानीको पेशाले स्थान पाउँछ । थर पिताले दिए तापनि जात भने आमाले निर्धारण गर्ने प्रचलन त्यसै सुरु भएको होइन । मातृत्व भौतिक यथार्थ हो भने पिताको निश्चितता सामाजिक विश्वासमा आधारित सामान्यतः प्रमाण बेगरको दावी एवं सर्वस्वीकृत अनुमान ।

परिचयको ऐतिहासिकतामा जाने हो भने सबभन्दा पुरानो राजनीतिक पहिचान सम्भवतः कविलाई<sup>९</sup> (ट्राइबल) रहेको हुनुपर्दछ । कविलाई राजनीतिक संरचनामा मूली (ट्राइबल चिफ) को प्रमुखता रहने भएकाले पाण्डुका सन्तान पाण्डव, कुरूबाट कौरव

<sup>७</sup> जनीय उत्पत्ति भन्नाले परम्परा, संस्कृति वा भाषाका आधारमा समान उत्पत्ति भएको समुदायलाई जनाउँछ ।

<sup>८</sup> परम्परा, संस्कृति वा भाषाका आधारमा समुदाय विशेषको पहिचानका लागि प्रयोग गरिने अङ्ग्रेजीको एथनिसिटी शब्दको भावानुवाद ।

<sup>९</sup> एकै भाषा, धर्म, रीतिरिवाज एवं एउटै समूह प्रमुखको आधिपत्य मान्ने, कविलासँग सम्बद्ध ।

तथा रघुकुलका राम जस्ता मिथकहरू महाभारत एवं रामायणमा पढ्न पाइन्छ । कविलाको सत्ता सम्बद्ध समूह सँगसँगै सर्ने हुँदा स्थायी भौगोलिक सीमा गौण मुद्दा रहेको हुनुपर्दछ, र राज्य विभाजन सम्पत्ति वितरण सरह सामान्य ।

कविला मूलीको युद्ध सरदार एवं निरङ्कुश राजामा रूपान्तरण भने कृषि सभ्यता, धर्म विस्तार एवं युद्ध प्रविधिको आधुनिकीकरणले सजिलो तुल्याएको अनुमान गर्न सकिन्छ । गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश<sup>१०</sup>ले के देखाउँछ, भने उनको राजनीतिक दृष्टिकोण अन्तिम समयसम्म पनि कविलाई (ट्राइबल) नै रथ्यो । राजा पृथ्वीका नजरमा राजपरिवार एवं भारदारबाहेकका जम्मै जति दुनियाँ<sup>११</sup> थिए – राजाको हित संरक्षण र सम्बर्द्धनका फगत भौतिक साधन ।

सेवा व्यवसाय, राजस्व सङ्कलन, निजामती एवं फौजी सङ्गठन तथा बाह्य सम्पर्कले निरङ्कुश राजतन्त्रको संस्थाकरण सम्भव तुल्याएको यथार्थ जङ्गबहादुरको उदयले पनि सावित गर्दछ । उनलाई बेलायत यात्रा गर्ने पहिलो पूर्वेली निरङ्कुश शासक त्यसै भनिएको होइन । जङ्गका लागि नेपालीहरू रैती थिए जसको मुख्य काम हुन्थ्यो खेती किसानी गर्ने, कुत तिर्ने र बेठवेगार<sup>१२</sup> भर्ने । राज्य सैन्य प्रधान थियो । र, नेपाली सेनाको प्रयोग मूलतः भाडाको सैनिकको रूपमा हुने गर्दथ्यो । समग्रमा राज्य एउटा व्यापारिक इकाइ थियो जसको मालिक राजालाई भनिए पनि सर्वेसर्वा भने प्रधानमन्त्री हुने गर्दथे ।

राणा प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरको शासनकालसम्म आइपुग्दा नेपाली सेना पूर्णतः भाडामा लगाइने सुरक्षा बलको भूमिकामा सीमित भइसकेको थियो । सुस्तरी भाइ-भारदारहरू प्रशासनिक भूमिकामा देखिन थालेका थिए । राज्यधर्मको अवधारणा राजा पृथ्वीले नै सुरु गरिसकेका भए तापनि 'धर्मो रक्षति रक्षितः' अर्थात् धर्मको रक्षा गर्नेको रक्षा हुन्छ भन्ने भावनालाई राजगुरु एवं पूरोहित-पण्डितहरूले संस्थागत गरेको सम्भवतः चन्द्रकै शासनकालमा हो । राजा पृथ्वीको दुनियाँ एवं जङ्गका रैतीहरू चन्द्रका लागि प्रजा भए जसले शासितहरूको कर्तव्य पालन गरेका खण्डमा शासकको आशिर्वाद पाएर इहलोकमा सुख पाउनुका साथै परलोकमा समेत शान्ति पाउँदछ । नेपालको इतिहासमा सबभन्दा व्यापक एवं सङ्गठित हिन्दूकरण चन्द्रकै शासनकालमा भएको हुनुपर्दछ ।

नेपालीलाई प्रजाकै रूपमा भए पनि धार्मिकभन्दा सामाजिक एवं आर्थिक प्राणीमा रूपान्तरण गर्ने प्रयत्न पद्म शमशेरले वि.सं. २००४ को संविधानद्वारा गर्न खोजेका थिए । उनको प्रयत्न सफल नहुनुमा अन्य धेरै कारण रहेका भए तापनि मुलतः आर्थिक

<sup>१०</sup> पृथ्वीनारायण शाहले दिएका भनिएको उपदेशहरूको सङ्ग्रहलाई दिव्योपदेश भन्ने गरिएको छ ।

<sup>११</sup> राजपरिवार, भाइ-भारदार, सिपाही र साहू महाजनबाहेकका जम्मै देशवासीका लागि पृथ्वीनारायण शाहले दुनियाँ शब्द प्रयोग गरेका छन् ।

<sup>१२</sup> ज्याला नलिई गाउँको मुखिया वा धनीमानी व्यक्तिको घरमा गरिने काम ।

नै थियो । देश जस्तोसुकै कानूनअनुसार चलाउन खोजे पनि राष्ट्रको सम्पत्तिलाई पारिवारिक जायजैथाको रूपमा प्रयोग गर्न अष्टचारो पर्न सक्दथ्यो । त्यसैले २००७ सालको शाह पुनःस्थापनसम्म पनि नेपालीहरू प्रजा नै रहे, जनता<sup>१३</sup> हुन पाएनन् ।

मात्रा एवं तीब्रता फरकफरक भए पनि भोक, तृष्णा, काम-वासना, भय, लोभ, मोह, वात्सल्यजस्ता भावनाहरू अरू प्राणीमा समेत देख्न सकिन्छ । तर मानवबाहेकका प्राणीमा भावनात्मक द्वन्द्वले तुरुन्तै भौतिक रूप लिन्छ एवं लड वा भाग (फाइट अर फ्लाइट) को अवस्था उत्पन्न हुन्छ । मानव भने लेनदेन गर्न सक्दछन् । दुनियाँ, रैती एवं प्रजाबीच हुने लेनदेनका सर्तहरू शासकले निर्धारण गर्ने गर्दथे । जनता भने आफ्नो भलो आफैँ चिन्ताउन सक्दछ भन्ने मान्यताअनुसार व्यक्ति एवं समूहहरू बीचको लेनदेन एवं व्यवहारका सर्तहरू – ऐन, कानून, नीति, नियम, आदि – प्रजातन्त्रमा जनप्रतिनिधिले निर्धारण गर्न पाउँछन् । शासकको सर्वोच्चता कायम रहे पनि त्यसको प्रयोग भने जनप्रतिनिधिमार्फत हुने हुँदा प्रजातन्त्रलाई सामान्यतः सन्तुलित शासन व्यवस्था भन्ने गरिएको हो ।

जनता मूलतः असङ्गठित व्यक्तिहरूको समूह हो । त्यसैले प्रजातन्त्र सन्तुलित व्यवस्था भए पनि दिगो हुन नसक्ने तथ्य २०१७ सालको शाही सैनिक 'कू' पछि देखियो । 'जन'<sup>१४</sup>लाई जागरुक एवं सङ्गठित तुल्याएर 'गण'<sup>१५</sup>मा रूपान्तरण गर्न सके मात्र जनताको, जनताद्वारा, जनताकै लागि चल्ने शासन व्यवस्था सम्भव हुन्छ भन्ने मान्यताले व्यापकता पाएपछि वि.सं. २०४६ को परिवर्तनका लागि वातावरण तयार भएको थियो । रूप र नाम 'प्रजातन्त्र' भए पनि सार र व्यवहारमा 'गणतन्त्र'<sup>१६</sup> संस्थागत गर्ने लक्ष्य नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को रहेको थियो । त्यो असफल भएपछि वा भनौँ योजनावद्ध रूपमा त्यसलाई असफल बनाइएपछि वि.सं. २०६२/०६३ को जनविद्रोह अवश्यम्भावी बन्न पुग्यो ।

सङ्घीय गणतन्त्र जनताले पनि चलाउन सक्दछन्, तर लोकतन्त्र<sup>१७</sup> भन्ने व्यवस्थाले स्वतन्त्र चेतना भएको जागृत व्यक्तिको अपेक्षा राख्दछ । अधिकारप्रति सचेत एवं कर्तव्यमा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरू बेगर लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था चल्न सक्दैन । गणतन्त्रात्मक व्यवस्थामा निर्वाचित शासकको गुण एवं चरित्रले समग्र समाज प्रभावित हुन्छ । जनतन्त्र त घोषित रूपमै क्रान्तिकारी अग्रपंक्ति (रिभोल्युसनरी भ्यान्गार्ड) द्वारा सञ्चालन हुने शासन व्यवस्था हो । तर लोकतन्त्रमा प्रत्येक व्यक्तिको भूमिका हुन्छ,

<sup>१३</sup> जस्ता व्यक्तिहरूबाट राष्ट्र वा राज्य बन्छ ।

<sup>१४</sup> स्वतन्त्र निर्णय लिने क्षमता न्यून भएको राष्ट्र वा राज्यको इकाइ, व्यक्ति ।

<sup>१५</sup> जागरुक र सङ्गठित हुन सक्ने राष्ट्र वा राज्यको इकाइ, व्यक्ति ।

<sup>१६</sup> त्यस्तो राज्यव्यवस्था जहाँ सम्पूर्ण राज्यशक्ति जनताका नाउँमा जनप्रतिनिधिहरूले प्रयोग गर्दछन् ।

<sup>१७</sup> मानवअधिकारको प्रत्याभूति, संवैधानिक सर्वोच्चता एवं लोकहितप्रति प्रतिबद्धताका साथ सञ्चालन हुने शासन व्यवस्था ।

त्यसैले ऊ नागरिक<sup>१८</sup> कहलिन योग्य हुन्छ । आफ्ना सम्पूर्ण अवगुणहरूका बावजूद लोकतन्त्र (डेमोक्रेटिक रिपब्लिक) अहिलेसम्म प्रयोगमा आएकाहरूमध्ये सबभन्दा 'कम खराब' शासन व्यवस्था हो भन्ने मान्यता त्यसै स्थापित भएको होइन । लोकतन्त्रको संरचना स्थापना गर्ने प्रारूपहरू धेरै छन् । तर त्यसको सञ्चालन शक्ति – नागरिक – कसरी निर्माण गर्ने ? यस अहम् प्रश्नको विश्वव्यापी व्याख्या उपलब्ध छैन । लोकतन्त्रको प्रारूप नक्कल वा अनुकूलन (एडेप्टेसन) गर्न सकिन्छ, तर त्यसको प्राण भने प्रत्येक समाजले आफ्नै संस्कृतिमा खोज्नुपर्ने हुन्छ । यस सोचपत्रको मुख्य उद्देश्य नेपाली नागरिकको पहिचान एवं निर्माणका आधारहरू पहिल्याउनु रहेको छ ।

कसै-कसैलाई लाग्न सक्दछ: नेपाली हुने आधार त स्थापित भइसक्यो, त्यसलाई आघात पुऱ्याउने काम पो गर्न भएन । त्यस्तो मान्यतालाई ठाडै खारेज गर्न सकिँदैन, पहिचानको विषय तर्कबाट नभएर भावनाबाट उत्पन्न हुने गर्दछ । तर, स्थापित मान्यताहरूलाई नभत्काई पनि विस्तारित गर्न सकिन्छ, भन्ने प्रस्तावनातिर बहसलाई मोड्न भने आवश्यक छ ।

### नेपालीपन<sup>१९</sup>को कथाव्यथा

नेपाल राज्य र नेपाली समाजले नेपालीपनको निर्माणमा ठूलो लगानी गरेको छ । राजाहरू स्वयं अगाडि बढेर यस परिचयका चौहद्दीहरू खडा गरेका छन् । सेनाले सीमा विस्तार गर्न सघाएको छ । पुरैत-पण्डित जमातले आदर्श स्थापित गरेका छन् । योगी-सन्ध्यासीहरूले स्थापित मान्यतालाई व्यापकता दिएका छन् । गुरुहरूले भव्य पाठ (मेटा नेरेटिभ) निर्माण गरेका छन् । समग्रमा पुस्तौं-पुस्ता लगाएर नेपालीपनको अवधारणा स्थापित भएको छ । यस्तो स्थापित अवधारणालाई विनिर्माण गर्न पक्कै सजिलो छैन; तर विध्वंस गरे भनै ठूलो परिचयको सङ्कट उत्पन्न हुने डर छ । त्यसैले नेपालीपनको शक्तिका आधारहरू अत्यन्त सावधानीका साथ पहिल्याउन जरुरी छ । नेपालीपनको कथा कम्तीमा राजा पृथ्वीको पालादेखि सुरु हुन्छ, जुन प्रक्रिया अद्यापि चालु छ ।

### असली हिन्दूस्थाना

शाह खलकको उत्पत्तिबारे अनेक थरी अड्कल काटिएका छन् । दरबारीया इतिहासकारहरूले शाह वंशको जरालाई राजपुतानाका राजकुलहरूसँग लगेर जोड्ने गर्दछन् । त्यस्तो अर्थ्याइलाई सोझै नकार्न सकिँदैन; किनभने एक हजार वर्षभन्दा बढी

<sup>१८</sup> अधिकार र कर्तव्यप्रति सचेत र सक्रिय रहेको राज्य वा राष्ट्रको इकाइ, व्यक्ति ।

<sup>१९</sup> जहाँ बसे पनि र जहाँ रहे पनि भाषा, धर्म एवं संस्कृतिका रूपमा नेपाली नै रही रहन सकिने अवधारणा ।

अवधिसम्मको मुसलमान साम्राज्यबाट विभिन्न कारणहरूले गर्दा कैयन हिन्दू सम्भ्रान्त एवं सैनिकहरू मैदानी इलाकाबाट भागेर हिमालका डाँडाकाँडामा लुक्न जाने गर्दथे । ती मध्येकै कुनै शाखाले भिरकोट, गलकोट, वा गोर्खामा डेरा जमाएको हुन सक्दछ । अर्कोतिर, केही गाथाकारहरूको अनुमानअनुसार गोर्खाका शाह राजाहरू मूलतः मगर हुन् जो अन्य राज परिवारहरूसँगको विहेवारीले गर्दा कालान्तरमा ठकुरी कहलिए । यो तर्क पनि कमजोर छैन किनभने ठकुरी जात हिन्दू वर्ण व्यवस्थाका क्षत्रीयहरू नै हुन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न सक्ने कुनै पक्का आधार अद्यापि भेटाइएको छैन । एउटा अर्को अनुमान के हो भने हालको भारतको उत्तरप्रदेशको गोरखपुर आसपासको कुनै लडाका परिवार आफ्ना इष्टदेवता गुरु गोरखनाथको प्रतिमासहित उत्तरतिरको पहाड उक्लिएको हुन सक्दछ । सायद तिनी सन्यासी थिए, किनभने राजा पृथ्वीलाई समेत बनारसका पण्डाहरूले कश्यप गोत्र मात्र प्रदान गरे जसका बारेमा मैथिलीमा भन्ने गरिन्छ, “छुटलफुटल सब कश्यप गोत्र !” अर्थात्, तय भइसकेका बाहेक जम्मै प्राणी कश्यप गोत्रमा पर्दछन् ।

शाह खलकको उत्पत्तिबारे गरिने जुनसुकै अडकललाई आधार मान्ने हो भने पनि ‘हिन्दू’ परिचय त्यससँग जोडिएर आउँछ । स्रोत राजपूताना हो भने सायद ती शाक्त थिए – काली पुजक । मगर परिचयसँग पनि मातृपूजा मेल खान्छ । सन्यासी मूल हिन्दू धर्मको रक्षार्थ उत्पन्न भएको समावेशी संवर्गसँग सम्बद्ध छ । ‘असली हिन्दूस्थाना’सँग राजा पृथ्वीको मोह अकारण होइन । हिन्दू पहिचानको व्यवहारिक उपयोगिता थियो : राजा पृथ्वीको उदयकालमा गङ्गा मैदानमा मुसलमान शासकहरूको एकछत्र साम्राज्यका कारण कामरूप कमाख्यादेखि वैष्णोदेवीसम्म आवतजावत गर्ने योगी सन्यासीहरूले महाभारत शृङ्खला भएर यात्रा गर्न सुरु गरेकाले मध्य पहाडमा शक्तिशाली मठमन्दिरहरूको उदय भइसकेको थियो । बङ्ग, मिथिला, वैशाली एवं उज्जैनतिरका ब्राह्मणहरूको उत्तरतर्फको फैलावटले गर्दा शाक्त, शैव, वैष्णव एवं तान्त्रिक सम्प्रदायहरू पनि उल्लेख्य रूपले प्रभावशाली भइसकेका थिए । यस प्रभावशाली जमातलाई नेपालमा सङ्गठित हिन्दूकरण गर्ने सैनिक नेतृत्वको खाँचो थियो । तिनले राजा पृथ्वीको महत्वाकाङ्क्षामा आफ्ना सपनाहरूको संसार देखे, र गोर्खाका कविलाई मूलीको विजय यात्रा सुरु भयो । शाहहरूका सेनापतिहरूको क्षमताबारे प्रशस्त लेखिएको छ; तर नेपाल राज्य निर्माणमा सबभन्दा ठूलो भूमिका सम्भवतः पण्डित, जोगी, सन्यासी एवं पुजारीहरूको अनौपचारिक तर प्रतिबद्ध गुप्तचर सूचना सञ्जालले खेलेको थियो । तिनको सक्रिय सहयोगबेगर मकवानपुरको सेन राजवंशसँग वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने वा भक्तपुरका मल्ल राजासँग मीत लगाउन सक्ने हैसियत सानो गोर्खाका दरिद्र शाहको थिएन । भानु जैसी, कुलानन्द जैसी वा उनै जस्तै अन्य गुरु, पुरोहित एवं पण्डित-पुजारीहरूको प्रभावबेगर अधिकांश बासिन्दा पुर्खा पूजक भएको समाजमा ‘असली हिन्दूस्थाना’को परिकल्पना सम्भव हुन्थेन ।

राजा पृथ्वीको कविलाई 'असली हिन्दूस्थाना' सैनिक शक्ति एवं कुलधर्मको सर्वोच्चतामा आधारित भएर होला, उनको 'दिव्योपदेश'<sup>२०</sup> निरङ्कुश शासनको हाते पुस्तिका जस्तो छ। त्यस्तो शासन व्यवस्थाको उत्कर्ष 'विरे भोग्या वसुन्धरा' अर्थात् 'शूरोले पृथ्वीको भोग गच्छ' भन्ने मान्यतामा टुङ्गिनु स्वभाविक थियो। त्यस्तो दुस्साहसी व्यक्ति भने शाह राजवंशमा नभएर गोर्खा कविलाकै खस सैनिक खलकमा जङ्गबहादुर कुँवरको रूपमा देखा परे।

### वफादार सामन्त

राजा पृथ्वीले धार्मिक एकात्मकतालाई स्थापित गरेका थिए, जङ्गबहादुर कुँवरले भने सामाजिक एकरूपतालाई आफ्नो शासनको उद्देश्यको रूपमा अङ्गीकार गरे। त्यो उनका लागि जरुरी पनि थियो, किनभने तत्कालीन भारतमा उदाइरहेको बेलायती साम्राज्यका अगाडि गोर्खाली कविलाको एकछत्र सरदारको रूपमा उनले आफूलाई प्रस्तुत गर्न नसकेको भए जालभेलले जेलिएको नेपाल खाडलमा उनको हविगत मुख्तियार भीमसेन थापाभन्दा भिन्न हुने कुनै सम्भावना थिएन। जङ्गले कार्ल मार्क्सद्वारा 'बेलायतीहरूको वफादार कुकुर'को उपमा पाएको कुरा किंवदन्ती मात्र हुन सक्छ, तर उनले मारिन सक्ने आक्रामक सिंहभन्दा आखेटमा भाग पाउने शिकारी कुकुर हुन मन पराए जुन उनको 'लखनौ लुट'मा भएको सक्रिय सहभागिता, र 'नयाँ मुलुक' बक्सिसमा पाएको दृष्टान्तले पनि देखाउँछ (हेर्नुहोस् राणा २०४७)।

जङ्गको छनोटले गर्दा राजा पृथ्वीद्वारा प्रतिपादित असली हिन्दूस्थाना अवधारणा केही कमजोर भयो, किनभने उनले नेपालको सैन्य संरचनालाई फिरङ्गीहरूको दास बनाइदिए। तर त्यसको भरपाई उनले नयाँ भारदार, सामन्त एवं पारिवारिक वफादारहरूको सञ्जाल खडा गरेर गर्ने प्रयत्न गरे। घुमन्ते लडाका कुँवर-कविलाका खस भएकाले उनलाई न बेलायतीहरूको तावेदारी गर्न गाह्रो भयो, न समुद्रको 'कालो पानी' तरेर फिरङ्गीहरूको मुलुक भ्रमण गर्न नै। उनको उत्थानमा राजा पृथ्वीको उदयकालमा जस्तो हिन्दू गुरु-पुरोहितहरूको कुनै भूमिका नरहेकाले परम्परागत धर्मशास्त्रलाई आधारमात्र बनाएर उनले मुलुकी ऐन जारी गर्न लगाए।<sup>२१</sup> त्यसपछि सत्ता धर्माधिकारीहरूको प्रभावबाट मुक्त भएर पूर्णतः सैन्य प्रमुख एवं वफादार सामन्तहरूको हातमा पुग्यो। राजा पृथ्वीका वफादारहरूले नेपाल उपत्यकाका नेवार सम्प्रान्तहरूसँग सम्बन्ध सामान्य बनाउन सकेका थिएनन्। प्रतिस्पर्धी गोर्खाली कविलाका सरदारहरूलाई विस्थापित गरेर महाराज स्वयंलाई निष्क्रिय साभेदारका रूपमा व्यापार गर्ने प्रचलन

<sup>२०</sup> पृथ्वीनारायण शाहको 'दिव्योपदेश'का लागि हेर्नुहोस् अधिकारी (२०४९)।

<sup>२१</sup> जङ्गले लागू गरेको मुलुकी ऐनका लागि हेर्नुहोस् होफर (सन् १९७९)।

जङ्गले सुरु गरे । यसले गर्दा राणा खलकको काठमाडौंका प्रभावशाली साहू परिवारहरूसँग सम्बन्ध सुध्दियो गयो ।

नयाँ सिक्का प्रचलनमा ल्याएर जङ्गले काठमाडौंको सर्राफखाना<sup>२२</sup>मार्फत आयात व्यापारलाई आफ्नो हातमा लिए; तर स्थापित नेवार परिवारका साहू महाजनहरूलाई सञ्चालन कार्यमा संलग्न गराएर तिनको विश्वास जित्न पनि सफल भए । भनिन्छ, सोभै तत्कालीन ब्रिटिश भारतमा लगानी गर्दा उनको सम्पत्ति सार्वजनिक हुन सक्ने भएकाले उनले नेवार साहूहरूलाई आवरण (प्रक्सी)का रूपमा प्रयोग गरेर कलकत्तासम्म लगानी गरेका थिए ।

राजा पृथ्वीको असली हिन्दूस्थानालाई यसप्रकार जङ्गले सैन्य-व्यापारी राज्यमा रूपान्तरण गर्न सफल भए । तर पुरेत-पण्डितहरू ग्रामीण क्षेत्रमा फैलिन सकेकाले हिन्दूकरणको गतिलाई भने जङ्गले नियन्त्रणमा लिन सकेनन्, वा चाहेनन् । उनको शासनकालपछि, नेपालीपनको विकासक्रममा हिन्दू धर्म र राजाको केन्द्रीयतामा अरू दुई अवयव, भाडाका सैनिक एवं एकाधिकारवादी साहूकार, थपिए ।

### निमकको सोभो

जङ्गले आफन्तलाई अर्ति दिएका थिए अरे : 'भोटे बलियो बलले, फिरङ्गी बलियो कलले, गोर्खाली बलियो छलले ।' हुन पनि जङ्ग स्वयं चतुर खेलाडी थिए; आफ्नो शासन सुदृढ गर्न बेलायती रेजिडेन्टको राम्रोसँग उपयोग गरे । तर छलछामको राजनीतिमा कसको हात कुन बेला माथि पर्न जान्छ, यकिनसाथ कसैले भन्न सक्दैन । महाराज चन्द्र शमशेरको शासनकालसम्म आइपुग्दा नेपाल दरबार र सेना पूर्णतः अङ्ग्रेजहरूको सेवक-संरचनामा रूपान्तरित भइसकेको थियो । पूरै भारतीय उपमहाद्विपमा बेलायतीहरूले आँखा चिम्लेर विश्वास गर्न सक्ने रजौटा नेपालको दरबार मात्र बाँकी रहेको थियो । यही यथार्थको कदर स्वरूप होला, बेलायतले नेपाललाई फरक अस्तित्व भएको राज्यको रूपमा छुट्टै सन्धिद्वारा स्वीकार गर्ने उदारता देखायो । र, बेलायती साम्राज्यको प्रतिरक्षामा सबभन्दा बेसी प्रजा जाति (सबजेक्ट रेस)को रगत सम्भवतः गोर्खालीहरूले नै बगाए ।

प्रथम विश्वयुद्धका अनुभवहरूले गर्दा बेलायतका रणनीतिकारहरूलाई भारतीय उपमहाद्विपका अन्य प्रजातिभन्दा गोर्खालीहरूको भिन्न परिचय स्थापित गर्नुपर्ने आवश्यकता भन्ने टड्कारो रूपमा महसुस भएको हुनुपर्दछ । टर्कीको खिलाफत अन्त भएपछि भारतीय मुसलमानहरूको वफादारीमा कमी आउने डर थियो । मराठाहरू सन् १८५७ को सिपाही विद्रोह<sup>२३</sup>देखि नै शङ्का घेरामा थिए । सोही बेलादेखि विहारी

<sup>२२</sup> विदेशी मुद्रा लेनदेन गर्ने अड्डा (स्टिलर सन् १९९३) ।

<sup>२३</sup> सन् १८५७ मा भारतमा भएको सिपाही विद्रोहबारे थुप्रै लेखिएको छ (हेर्नुहोस् डेभिड सन् २००३, डेलरिम्पल सन् २००६, आदि) । सो विद्रोहमा नेपालको संलग्नताबारे हेर्नुहोस् राणा (२०४७) ।

एवं बङ्गालीहरूलाई अङ्ग्रेजहरूले पूरै पत्याउन छाडिसकेका थिए । सिखहरूको अति-धार्मिकताले गर्दा प्रतिरक्षावाहेक तिनको उपयोगिता अत्यन्त सीमित थियो । सम्भवतः त्यसैले बेलायती सेनाका रणनीतिकारहरूले गोर्खाली लडाकाहरूको आक्रमक छविलाई बढाइचढाई प्रस्तुत गर्न सुरु गरे । र, गोर्खाली जाति निर्माणको बेलायती योजना सुरु भयो ।

पछि जो जसले जस्तो फुर्ती लिए पनि गोर्खाली पहिचानको मूल कार्यसूची बेलायतीहरूको थियो । हिन्दू धर्मको हनुमानी वैष्णव पताकालाई गेरू रङ्गबाट रातो बनाइसकिएको थियो । 'जय भवानी' उद्घोषले त्यसलाई आक्रमकता प्रदान गर्‍यो । गोर्खालीहरू उर्दू-हिन्दूस्थानी सिकेर भारतीय उपमहाद्विपका अन्य सिपाहीहरूसँग हिमचिम नबढाउनु भन्ने सुनिश्चित गर्न गोर्खाली भाषा सम्बर्द्धनका प्रयासहरू सुरु गरिए । गोर्खाली भाषाले बेलायती सेनाका सिपाहीहरू माझ व्यापकता पाउनुमा अङ्ग्रेज अधिकारीहरूको महत्वपूर्ण स्थान रह्यो । जनजाति सिपाहीहरूलाई हिन्दू धर्म स्वीकार्य बनाउन भने पल्टनका साथ खट्ने हिन्दू पुरोहित-पुजारीले उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका थिए ।

चन्द्र शमशेरका शासनकालमा नेपालको छुट्टै पहिचान स्थापित गर्न तत्कालीन भूराजनीतिले पनि सघाएको थियो । नेपालमा अझै पनि व्यापक रहेको 'नेपाली जाति' अवधारणा मूलतः जापानी भिक्षु इकाई कावागुचीको बौद्धिक प्रारूपमा अधारित थियो ।<sup>२४</sup> स्वभावतः कावागुचीको राष्ट्रियता प्रारूप जापानको अनुभवमा आधारित थियो, र त्यसमा एकरूपता निर्माणको मुद्दालाई जोड दिइएको थियो ।

भिक्षु कावागुचीले चन्द्रलाई एकात्मक राज्य निर्माणका लागि अनुशासित सेना, शासनको एउटै भाषा एवं राज्यमा एकरूप शिक्षा लागू गर्ने व्यवहारिक उपायहरू सुझाएका थिए । सँगसँगै उनका पत्रहरूमा आर्थिक गतिविधि बढाउने सल्लाह पनि दिइएको थियो । चन्द्रले आंशिक रूपमा भिक्षु कावागुचीका एकात्मकताका उपायहरू अवलम्बन गरे । तर, आर्थिक गतिविधि देशभित्र फैलियो भने आफ्नो नियन्त्रण कमजोर हुने डरले उनले लगानी भने बेलायत र भारततिर मात्र गरे; देशभित्र आधुनिक खेती वा उद्योगधन्दा बढाउनेतिर लागेनन् ।

विक्रम संवत्को सरकारी प्रयत्नद्वारा प्रवर्द्धन; राजाको सलामीकै रूपमै सही तर छुट्टै राष्ट्रिय ध्वजको निर्माण; गोर्खा भाषा प्रचारिणी समिति जस्ता काम थालनी गरेर चन्द्रले राष्ट्र-राज्य अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्ने आधार खडा गर्न भ्याए । उनको कामलाई त्यसपछिका राणा प्रधानमन्त्रीहरूले निरन्तरता दिँदै गए । कालान्तरमा चन्द्रले सुरु गरेको राष्ट्र-राज्य अवधारणा यति बलियो बन्न पुग्यो कि २००७ साल पछिको राजनीतिक परिवर्तनले समेत राष्ट्रियताको मूल परिभाषाको पुनरावलोकन गर्नुपर्ने आवश्यकता

<sup>२४</sup> बौद्ध भिक्षु इकाई कावागुचीको नेपाल भ्रमणबारे हेर्नुहोस् सुवेदी (सन् १९९९) ।

महसुस गरेन । निमकको सोभो गर्नेहरूले स्थापित गरेका 'राष्ट्रवादी' मान्यताहरूको शक्ति अझै कम भएको छैन ।

### जातीय प्रतिविम्ब

भारतको स्वतन्त्रता आन्दोलनबाट प्रभावित नेपालको राणा-विरोधी राजनीति पनि औपनिवेशिक आधिपत्यबाट मुक्तिका लागि सङ्घर्ष गरिरहेका अन्य परतन्त्र मुलुकहरूको जस्तै थियो । भनिन्छ, औपनिवेशिक शक्तिविरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने स्वतन्त्रता सेनानीहरू जसलाई विस्थापित गर्न खोज्छन्, शासनको स्वरूप भने त्यसको नक्कल गर्न उत्सुक हुन्छन् । बेलायतको नियन्त्रणबाट मुक्त भएका अधिकांश पूर्व उपनिवेशहरूमा राष्ट्रियता र राज्यको परिभाषा भण्डै-भण्डै बेलायतको जस्तै छ भने फ्रैन्कोफोन मुलुक<sup>२५</sup>हरूले फ्रान्सेली अवधारणालाई पछ्याएका छन् ।

स्वीकार्य भइसकेको नेपाली 'राष्ट्रियता' बलियो बनाउनका लागि शासन-सत्ता परिवर्तन गर्न राणा-विरोधी प्रजातान्त्रिक आन्दोलन भएको थियो । राष्ट्रियताको वैकल्पिक प्रारूप तयार गर्ने २००७ सालको क्रान्तिको उद्देश्य थिएन । त्यसैले जङ्गदेखि चन्द्र एवं देव शमशेरदेखि मोहन शमशेरसम्मका निरङ्कुश शासकहरूले निरन्तरता दिएका राजा पृथ्वीको प्रारूपलाई सामान्य फेरबदल मात्र गरेर २००७ सालपछि पनि आदर्श राष्ट्रियताका रूपमा स्थापित गरियो । त्यस्तो मानक परिभाषालाई आधुनिक रूप दिन आसाम, बनारस एवं कलकत्ताका जोसिला नेपाली भाषी युवाहरूले गरेका अध्ययन अनुसन्धानका आधारमा परिष्कृत गर्ने कार्य भने सुरु भयो । यसप्रकार राज्यको स्वरूप परिवर्तन भए पनि तथाकथित 'नेपाली जाति'बाहेकका नेपालीहरूका लागि 'नेपाली राष्ट्रियता'को सार एवं चरित्र भने धेरै फरक महसुस गराउने किसिमको भएन ।

साम्राज्यवाद विरोधी सोचबाट प्रभावित बीपी कोइरालाको राष्ट्रियताको आदर्श पनि मूलतः चन्द्र शमशेरद्वारा स्थापित मान्यताहरूको आधुनिकीकरणमा मात्र सीमित हुँदै गयो । नेपाली भाषा, लवेदा सुरुवाल, राजाको प्रमुखता, सदृशीकरण<sup>२६</sup> (एसिमिलेसन) एवं सांस्कृतिक राष्ट्रियता<sup>२७</sup> जस्ता मुद्दाहरूमा बीपी उदार थिए, तर यस्ता मान्यताहरूलाई परिवर्तन गर्नु पर्ने पक्षमा उनी कहिल्यै रहेनन् । उनको राजनीतिक असफलताका धेरै कारणमध्ये सांस्कृतिक राष्ट्रियता एवं प्रजातान्त्रिक शासन स्वरूपबीच अन्तरनिहित बेमेल एउटा महत्वपूर्ण कारण हुनसक्छ । सांस्कृतिक राष्ट्रियता सामान्यतः अतीतमुखी हुन्छ । पूर्खाको गौरवगाथाले सांस्कृतिक राष्ट्रियतामा प्रमुखता पाउँछ । तर त्यस्ता 'गौरवगाथाहरू'बाट बाहिर परेका वा पारिएकाहरू बेगर प्रजातन्त्र चल

<sup>२५</sup> फ्रान्सको उपनिवेश रहिसकेका स्वतन्त्र राष्ट्रहरू ।

<sup>२६</sup> प्रभावशाली समुदायले अन्य समुदायलाई आफू जस्तै बनाएर एकरूपता निर्माण गर्ने प्रक्रिया ।

<sup>२७</sup> प्रभावशाली संस्कृतिले अन्य सबैलाई सोही अनुसारका भाषा, धर्म, रीतिरिवाज एवं मूल्य र मान्यता अँगाल्नुपर्ने राष्ट्रियताको धारणा ।

सकदैनन् । सांस्कृतिक एकात्मकताभिन्न प्रजातन्त्रिक व्यवस्था अटाउनै सकदैन भन्ने होइन, तर त्यस्तो समाजमा 'अरू'को डर देखाएर अधिनायकवाद थोपार्न अपेक्षाकृत सजिलो हुन्छ । यो कुरा फ्रान्स, जर्मनी वा जापान मात्र होइन, इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा बङ्गलादेश जस्ता देशहरूमा समेत देखिसकिएको छ ।

सम्भवतः सन् १९५० तिरको युगबोध नै एकात्मकता निर्माणमा आधारित थियो । विविधताले विखण्डन निम्त्याउन सकदछ भन्ने डर कमजोर एवं निर्माणाधीन राज्यको लागि त्यति अस्वाभाविक होइन । तर, सांस्कृतिक राष्ट्रवादले गर्दा उत्पन्न भारत-पाकिस्तान विभाजनको विभीषिकाका प्रत्यक्षदर्शी रहिसकेका राष्ट्रिय नेताहरू नेपाल कहिल्यै पाकिस्तान जस्तो हुन सकदैन, बरु बेलायत जस्तै संसदीय प्रक्रियामार्फत खुकुलो तर सुदृढ राष्ट्र बन्नेछ भन्ने कल्पनामा रम्नु अदूरदर्शिता थियो । राजा महेन्द्रले प्रजातान्त्रिक उदारता एवं सांस्कृतिक राष्ट्रियताबीच रहेको अन्तरविरोधलाई सही रूपमा ठम्याएर आफ्नो शासनसत्ताको निरन्तरताका लागि 'राष्ट्रवाद'रूपी अवधारणालाई बढी उपयुक्त ठहर्‍याए । र, नेपालमा 'सांस्कृतिक आधुनिकता'रूपी प्रयोगवाद 'नेपाली जाति' पुनर्निर्माणको प्रक्रियामा गएर टुङ्गियो ।

### नेपालीपनको खाका र ढाँचा

वीपी कोइरालाले भित्र्याएको 'एवीसीडी (आसाम, बनारस, कलकत्ता र दार्जिलिङ्ग) नेपाली' परिचयलाई रूपान्तरण गर्न राजा महेन्द्रले बेलायतको नभएर जापानको सिको गर्ने निधो गरे । सन् १९६० को दशकतिरको शीत युद्ध एवं वामपन्थी विस्तारलाई सांस्कृतिक उभारले मात्र रोक्न सकदछ भन्ने पश्चिमा धनी राष्ट्रहरूको गठजोडले अङ्गीकार गरेको नीतिले समेत राजा महेन्द्रको छनोटलाई प्रभावित गरेको हुन सकदछ । वीपीको नेपाली परिचय प्रजातन्त्र सुदृढ गर्ने प्रकृतिको थियो; राष्ट्रियता निर्माणरूपी त्यसै सिक्काको उल्टो पाटोलाई महेन्द्रले राजतन्त्र अपरिहार्य बनाउनका लागि प्रयोग गरे । यस प्रकार यी दुवै थरी विचारधाराको द्वन्द्वमा समेत 'नेपाली जाति' भने मजबुत बनिरहने वातावरण बन्दै गयो ।

पश्चिमा विद्वानहरूको सक्रिय बौद्धिक सहयोगले गर्दा होला, महेन्द्रको राष्ट्रियता प्रारूपलाई भाषाबाट विस्तारित गरेर कला, स्थापत्य,<sup>२५</sup> धर्म, संस्कृति, प्रतीक एवं शासन व्यवस्थासम्म पुर्‍याउने प्रयत्नहरू सुरु गरिए । थाङ्गा एवं गलैँचा बुन्ने तिब्बती शैली नेपाली भए । प्यागोडा स्थापत्य नेपालीपनको प्रतीक बन्न पुग्यो । अपेक्षाकृत सहिष्णु एवं समतामूलक वैष्णव वा शैव सम्प्रदायको साटो आक्रामक शाक्त सम्प्रदायलाई राज्यले प्रश्रय दिने परम्परालाई पुनर्जागृत गरियो । राजदेवी मन्दिरहरू सेना, प्रहरी एवं प्रशासनको प्रत्यक्ष सहभागितामा बन्ने क्रम फैलिँदै गयो । हिन्दू संस्कृतिलाई राज्य

<sup>२५</sup> वास्तुकला (आर्किटेक्चर) तथा निर्माण शैलीको सम्मिलित रूप ।

संस्कृतिका रूपमा प्रबर्द्धन गर्ने परम्परा बसाइयो । प्रतीकहरूसमेत राजतन्त्रको प्रमुखता स्थापित गर्ने किसिमले निर्माण गरिए । किंवदन्तीहरूलाई इतिहासको रूपमा प्रतिस्थापन गर्न 'वीर बलभद्र' एवं 'अमरसिंह थापा' जस्ता पात्रहरूलाई पुनर्जीवित गरियो । सन् १९६० को दशकमा सुरु भएको यस आक्रामक राष्ट्रियता निर्माणको प्रक्रियालाई पछि शिक्षाको राष्ट्रियकरण गरेर सन् १९७० को दशकमा भन्ने तीव्रता प्रदान गरियो । राजाको प्रमुखता स्थापित गर्ने पञ्चायत शासन व्यवस्थालाई टेवा दिन सुरु गरिएको यस सम्पूर्ण प्रक्रियालाई 'नेपालीपन' नाम दिइएको थियो । आफ्नोपनमा आधारित यस परिचयभित्र 'अरूहरू' भनेर बहिष्कृत गर्न सकिनेका लागि कुनै ठाउँ थिएन ।

जातीयता निर्माणको 'नेपालीपन' अभियानले गति लिनै जाँदा नेपाल 'वामपन्थ विरोधी किल्ला'को साटो उग्रवादका लागि उर्वरभूमि हुन थालेपछि सन् १९७० ताका उदार राष्ट्रियताका आधारहरूको खोजी नभएको होइन । सम्भ्रान्तहरूका फूलबारीमा रोपिने अन्य-स्थानिक (एक्जोटिक) विरुवाहरू जस्तै राजदरवारले मधेसी, शेर्पा वा राई, लिम्बू समुदायका छानिएका व्यक्तिहरूलाई राजनीतिमा प्रोत्साहित गर्न सुरु गर्‍यो । राजाको क्षेत्रीय भ्रमणमा स्थानीय संस्कृतिका भाँकीहरू प्रस्तुत हुन थाले । तर, त्यस्ता कदमहरूको मुख्य उद्देश्य एकरूप परिचयलाई बल प्रदान गर्नु थियो । बहुलता स्वीकार गर्नु थिएन ।

शिक्षा, संस्कृति एवं राजनीतिमार्फत सुरु गरिएको 'नेपालीपन' निर्माण प्रक्रियालाई आर्थिक रूपले समेत क्षमतावान् बनाउन राजा महेन्द्रले जङ्गबहादुरको राज्य-व्यापार संयोजन प्रारूपलाई पुनर्जीवित तुल्याए । राजपरिवारका सदस्यहरूको प्रश्रयमा सुरु गरिएको अनाधिकृत आयात-निर्यात व्यापार होस् वा तथाकथित भन्सार छुटको 'मनाङ्गे मनपरी'<sup>२९</sup> कारोबार, नेपालीपन प्रबर्द्धनका नाउँमा सीमित व्यक्तिहरूले जे पनि गर्न पाउने स्वच्छन्दता पाउँदै गए । यस प्रकार 'नेपालीपन' एउटा यस्तो स्रोत बन्न पुग्यो जसलाई भजाएर खानेहरूको सङ्ख्या दिनानुदिन बढ्दै गयो । गुणात्मक रूपमा भने 'नेपालीपन'का पक्षधरहरूले बाँकी नेपालीहरूमा विश्वास जगाउन सक्ने चरित्र प्रदर्शन गर्न सकेनन् ।

राजा महेन्द्रको नेपालीपन प्रारूपको गुणदोष केलाउने काम अद्यापि भएको छैन । महेन्द्रलाई 'महान राष्ट्रवादी' ठान्नेहरूको जमात नेपालमा सानो छैन । तर नेपाली राष्ट्रियताका सम्भाव्य दीर्घकालीन आधारहरूलाई कमजोर तुल्याउने सबभन्दा धेरै कामहरू सम्भवतः उनैको शासनकालमा सुरु गरिएको हो ।

संसारका सबैजसो आधुनिक राष्ट्रहरूको जग फौजका शिविरहरूमा तयार भएका छन् । पृथ्वीको कविला पछि गएर गोर्खाली जाति पनि लडेरै बनेको हो । बेलायती

<sup>२९</sup> राजा महेन्द्रद्वारा मनाङ्का बासिन्दालाई भन्सार छुटमा सामान आयात गरेर व्यापार गर्न दिइएको मनपरी सुविधा ।

साम्राज्यको सुरक्षाका लागि भाडाको सेना पाल्नुपर्ने दायित्वबाट मुक्त भएपछि नेपाली सेनालाई राष्ट्रिय बनाउन महेन्द्रले अग्रसरता देखाउन सक्दथे । सेनालाई अझ बढी अनन्य (एक्सक्लुसिभ) बनाएर उनले फौजको स्वीकार्यता समाप्तप्रायः गरिदिए ।

राजनीतिक प्रक्रिया – खासगरेर दलीय ऐक्यबद्धता एवं विभिन्न दलहरूबीचको स्वस्थ प्रतिस्पर्धा – स्वीकार्य राष्ट्रियता निर्माणको विश्वसनीय आधार हुन सक्दछ भन्ने कुरा तेस्रो विश्वका नवस्वतन्त्र मुलुकहरूमा देखिन थालिसकिएको थियो । नेपाललाई त्यस प्रक्रियाबाट झण्डै तीन दशकसम्म मुक्त राख्न खोज्दा राष्ट्रिय एकताप्रति पटककै संवेदनशील नरहेको कम्तीमा दुई पुस्ताका नेपालीहरूको मूल्य र मान्यता मूलतः सम्प्रदायिक नै रहने वातावरण निर्माण भयो । विजयी जातिको दम्भ बोकेको यो समूह 'मन त मेरो नेपाली हो' भन्ने खोक्रो भावनामा रम्यो । र, नेपालप्रतिको दायित्व बोधबाट उन्मुक्त भयो । आफ्नो राष्ट्रको लागि नरुने नेपालीहरूको मनस्थिति बुझ्न महेन्द्रको 'नेपालीपन' अवधारणालाई नकेलाई सम्भव छैन । महेन्द्रको राष्ट्रवाद नियति थियो वा कसैको षड्यन्त्रमूलक कार्ययोजना, यसै भन्न सकिन्न । तर राजा वीरेन्द्रले निरन्तरता दिएको 'नेपालीपन' योजना अझै चालु छ, र त्यसलाई सुदृढ राष्ट्रियता निर्माणका लागि चुनौतीको रूपमा बुझ्न बढी उपयुक्त हुनेछ ।

दुर्भाग्यवश, कम्तीमा एउटा सिङ्गो नेपाली पुस्ताले आफ्नो सम्पूर्ण सृजनात्मकता एवं उर्जालाई मुलुकको मुहार बदल्न उपयोग गर्न सकेन । वि.सं. २०१७ देखि वि.सं. २०४७ सम्मको सम्पूर्ण प्रयास राष्ट्रलाई २०१५ सालको अवस्था (अर्थात् संसदीय व्यवस्था एवं बहुदलीय प्रतिस्पर्धा) तिर फर्काउनमै सीमित हुन पुग्यो, अगाडि बढ्ने मौका पाएन । महेन्द्रवादको विरोधमा ध्यान केन्द्रित गर्नु परेकाले प्रबुद्ध समूहसमेत विकल्प तयार गर्न असक्षम ठहरियो । वैचारिक रूपमा झण्डै झण्डै 'हराएको पुस्ता' भन्न मिल्ने २०१७-२०४७ सालबीचका युवाहरूले राष्ट्रियताबारे स्पष्ट धारणा बनाउन नसकेको मुख्य कारण त्यस कालखण्डको बौद्धिक खडेरीभिन्न खोजिनुपर्ने हुन्छ ।

## म त नेपाली

आफ्ना सबै विचित्रता एवं गुण अवगुणका बावजुद २०४६ सालभन्दा अघिको नेपाली राष्ट्रियताको परिभाषा एक प्रकारको निश्चिततामा आधारित थियो । पृथ्वीको कविलाई प्रमुखता, जङ्गको सैनिक सत्ता, चन्द्रको मालिक राज, बीपीको सदृशीकृत (एसिमिलेटिभ) राज्य-राष्ट्र र महेन्द्रको राष्ट्र-राज्यका आ-आफ्नै विशेषता एवं कमी कमजोरी थिए । तर, एउटा समानता भने सबै अवधारणाभिन्न भेट्टाउन सकिन्छ : 'प्रजा मोटा भया दरवार बलियो रहन्छ' भन्ने राजा पृथ्वीको उक्तिलाई कसैले अवहेलना गरेको पाइँदैन । एउटै भाषा, एउटै भेष, एउटै धर्म-संस्कृति र एउटा मात्र परिवेशभिन्न "हाम्रो राजा, हाम्रो देश, प्राणभन्दा प्यारो छ" जस्तो झण्डै-झण्डै फासीवादी नारा अँगालेको पञ्चायतले समेत 'प्रजा'को प्रमुखतालाई अस्वीकार गर्न सकेन । संसारको सर्वोत्कृष्टमध्ये एक दावी

गरिएको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले भने प्रस्तावनाको पहिलो बुँदामै संविधानलाई नागरिकभन्दा माथि राख्ने आधुनिकतावादी अवधारणा अङ्गीकार गरेको घोषणा गर्‍यो । फर्कर हेर्दा आसन्न द्वन्द्वको बीउ त्यही हो कि जस्तो लाग्न सक्छ : समाजको यथार्थ एवं प्रस्तावित राज्यको प्रारूपका बीच सामञ्जस्य स्थापित गर्न नसकिएकोले संवैधानिक सर्वोच्चताको २०४७ सालको दस्तावेज केही वर्षभित्र अलपत्र पर्‍यो । ‘संविधानका प्रावधानहरूको रक्षा प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य हुनेछ’ भन्ने आधारभूत निर्देशनलाई पालन गर्न राजादेखि प्रजासम्म कोही अगाडि सरेनन् : आफूभन्दा माथि रहेको दस्तावेजको रक्षा कस्ले गर्छ र ?

फागुन-चैत २०४६ को जनआन्दोलनले विभिन्न थरीका नेपालीहरूबीच ऐक्यबद्धता निर्माण गरेको भए तापनि समाजको विभाजित मनोदशा यथावत् थियो । पञ्चायती सर्वसत्तावादभित्र थिचिएर रहेकाहरूले प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनालाई बहुलता संस्थागत गर्ने अवसरका रूपमा लिएका थिए । तर, राजा र आन्दोलनकारी दलहरूबीच सम्भौतामा टुङ्गिएको राजनीतिक परिचालनले गर्दा जनताको दमित आकाङ्क्षाहरू मुखरितसमेत हुन पाएनन् । हतार हतारमा मस्यौदा गरिएको संविधानले पञ्चायतकालीन ‘नेपालीपन’ अवधारणालाई प्रश्नको घेराभित्र राख्ने आवश्यकता नै देखेन । र, ‘एउटै भाषा, एउटै भेष, एउटै जाति, एउटै देश’ प्रारूपलाई निःसर्त स्वीकार गर्‍यो ।

गोर्खाली वर्चस्ववाद एवं २०४७ सालको संविधानले परिकल्पना गरेको आधुनिक राष्ट्र-राज्यबीचको बेमेलले गर्दा सम्भ्रान्त समूह एवं संस्थापन वर्गले नयाँ संरचनालाई स्वीकार गर्न इन्कार गरे । साहू-महाजन, निजामती एवं फौजी हाकिम, गुरु-पुरोहित, जहाँनीया सम्भ्रान्त एवं पुरानीया परिवारहरूमध्ये कमै मात्र सांस्कृतिक गोर्खालीहरूले ‘नयाँ नेपालीपन’ प्रति प्रतिबद्धता देखाए, किनभने संविधानअनुसार नेपाली भाषाको प्रमुखता तथा सेना-राजाबीचको सम्बन्धबाहेकका पुराना सबै मान्यताहरूलाई बहस एवं निरूपणका लागि खुला राखिएको थियो ।

२०४७ सालको संविधानले स्थापित गर्न खोजेका ‘नेपालीपन’का मापदण्डहरू गैर-गोर्खाली नेपालीहरूमाभन्दा अनुदार ठहरिए । नागरिकताको मुद्दालाई संवेदनशील ढङ्गले सम्बोधन नगरेकोले मधेसीहरूले नयाँ संविधानलाई ‘आफ्नो’ भन्न सकेनन् । राज्यको एकात्मक स्वरूपले उदीयमान गैर-गोर्खालीको नेतृत्व पङ्क्तिमा निराशा फैलायो । राज्यले सामेली<sup>३०</sup>को साटो प्रतिस्पर्धी भर्ती नीतिलाई निरन्तरता दिएकाले अपहेलित, वञ्चित तथा सीमान्तकृत समुदायहरूमा वितृष्णा व्याप्त हुँदै गयो । यसबाहेक सबभन्दा महत्वपूर्ण अवयव सम्भवतः संविधानले अख्तियार गरेको यथास्थितिवादी राष्ट्रियताको

<sup>३०</sup> राज्यभित्रका सबै जनसङ्ख्या समूहलाई बराबरी एवं सामाजिक न्याय सुनिश्चित हुने गरी सहभागी गराउने राज्य नीति ।

नीति थियो, जुन त्यस दस्तावेजको खारेजीको मुख्य कारण बन्न पुग्यो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को खण्ड ३, दफा २ मा उल्लेख गरिएका सर्तहरूमा नेपालका विभिन्न जातजाति एवं समुदायबीच कायम रहेको सद्भाव खल्बलिन सक्ने अवस्थामा राज्यलाई आधारभूत अधिकारसमेत प्रतिबन्धित गर्ने गरी कानून बनाउने अधिकार प्रदान गरिएको थियो । यो प्रावधान असङ्गत थियो, किनभने (क) गोर्खाली एवं गैर-गोर्खालीबीच कायम रहेको 'सद्भाव' शोषक र शोषितबीचको मौन द्वन्द्वको अवस्था मात्र थियो, (ख) राज्यलाई शोषित समुदायहरूले ऐया-अत्यासमेत गर्न नपाउने गरी ऐन बनाउने अधिकार दिएर बर्चस्ववादी समुदायको प्रमुखतालाई संवैधानिक स्वीकार्यता प्रदान गरिएको थियो, र (ग) उत्पीडित समुदायहरूको ऐतिहासिक अन्यायलाई 'सद्भाव' रूपी गलैचाभिन्न लुकाउने प्रयास गरिएको थियो ।

उल्लिखित सबै कमी कमजोरीका बावजुद २०४७ सालको संविधानले प्रदान गरेको सीमित स्वतन्त्रताहरू प्रयोग गर्दै उत्पीडित समुदायका अगुवाहरूमा श्यामत्व (नेग्रिच्युड) भाव सुस्तरी स्थापित हुँदै गयो । श्यामत्व एउटा प्रतिरोधको मनस्थिति हो जसअन्तर्गत अपहेलित एवं उत्पीडित समुदायहरूले आफ्ना फरक संस्कृति एवं जीवनशैलीलाई मूलधारका मान्यताहरूभन्दा भिन्न मात्र नभएर उत्कृष्ट भएको दावी प्रस्तुत गर्ने गर्दछन् । बेलायती एवं भारतीय सेनासँग लामो सम्बन्ध रहेका जनजातिहरूमा श्यामत्वको उभार सबभन्दा मुखर रूपमा देखिन सुरु भयो । हारेका जाति रूपी हीनभाववाट मुक्त हुन काठमाडौँ उपत्यकाका केही बौद्धिक उद्यमीहरूले 'नेवार स्वाभीमान'रूपी अभियान सन् १९८० को दशकका सुरु गरिसकेका थिए । राष्ट्रियताको आधुनिकतावादी अवधारणामा आधारित २०४७ सालको संविधानमा उत्तर-आधुनिकतावादी पहिचानको राजनीतिको लागि कुनै स्थान थिएन । पहिचानको राजनीति जतिजति संविधानको घेराबाहिर जाँदै गयो, संविधान स्वतः त्यतिकै असान्दर्भिक बन्दै गयो ।

संविधानको असहिष्णुता एवं बढ्दै गएको असान्दर्भिकतालाई दुई किसिमले नियन्त्रित गर्न सकिन्थ्यो : वृहत् राजनीतिक सहमति निर्माण गरेर वा संविधान संशोधन गरेर । तरल राजनीतिक परिस्थिति एवं संवैधानिक शक्तिहरूबीच ऐक्यबद्धताको अभावले गर्दा वृहत् सहमति कायम हुन सकेन । राजा, दरवार एवं सर्वोच्च अदालत जस्ता यथास्थितिवादी शक्तिहरूको क्रियाशीलताले गर्दा नागरिक एवं भाषिक स्वतन्त्रता जस्ता मुद्दाहरूलाई संविधान संशोधन गरेर सम्बोधन गर्न सकिने सम्भावना समाप्तप्रायः भयो । यस प्रकार संविधान गतिशीलताको दस्तावेज हुनु पर्नेमा 'कमा, फुलस्टप'समेत हेरफेर गर्न नसकिने विवादित स्थिरताको दिग्दर्शनमा सीमित हुनपुग्यो ।

राजनीतिक एवं सामाजिकसँगै राज्यको आर्थिक नीतिले समेत २०४७ सालको संविधानलाई असान्दर्भिक तुल्याउन मद्दत पुऱ्यायो । सरकारको स्वरूप जेजस्तो भए पनि त्यसको स्वीकार्यताका मुख्य आधारहरू भने राज्यले उपलब्ध गराउने सुरक्षाको

प्रत्याभूति एवं लोक कल्याणकारी कार्य (सेक्युरिटी एण्ड वेलफेयर) हुनेगर्दछ । भूराजनीतिक लहरले गर्दा २०४७ सालपछिका सरकारहरूले न सुरक्षा व्यवस्था चुस्त बनाउन सके, न लोक कल्याणलाई उद्देश्य बनाउने तदारुकता देखाए । बजारवादको दबावमा राज्य लोक कल्याणकारी (वेलफेयर)को साटो आफ्नो जनतालाई लोकविदाई (फेयरवेल) भन्दै विदेश पठाउने निकायमा परिवर्तन भयो । फलतः राज्य र सरकारबाट सबैको विश्वास घट्दै गएर सुस्तरी समाप्त हुने अवस्थामा पुग्ने हो कि भन्ने भय व्याप्त भयो । मुलुकको अधिकांश भागमा अहिले पनि राज्यको छवि शोषणको संयन्त्रको रूपमा रहनुमा सरकारले लोक कल्याणकारी अवधारणालाई तिलाञ्जली दिएकाले उत्पन्न भएको हुनु पर्दछ । पञ्चायत कालमा डर र धाक देखाएर सत्ता चल्ने गर्दथ्यो; प्रजातन्त्रले आश्वासन र प्रोत्साहनद्वारा जनतालाई जागरूक तुल्याउँदै परिचालन गर्न सक्नु पर्दथ्यो । त्यसो हुन सकेन । लघुरूप राज्य (मिनिएचर स्टेट) जस्तै भएकाले राजनीतिक दलहरूले सामेली संरचना एवं सकारात्मक विभेदको नीति अङ्गीकार गरेर सीमान्तकृत तथा बहिष्कृत समुदायलाई 'हामी नेपाली' भन्ने कल्पित समुदाय (इम्याजिन्ड कम्युनिटी)मा समाहित गर्न सक्दथ्यो (हेर्नुहोस् एन्डरसन सन् १९९९[१९८३]) । दुर्भाग्यवश 'ठूला' भनिने राजनीतिक दलहरूले पञ्चायतकाल जतिको दूरदर्शिता एवं सहिष्णुतासमेत प्रदर्शन गर्न सकेनन् ।

संविधान, सरकार एवं दलहरूको सम्मिलित असफलताले गर्दा 'हामी नेपाली' भन्ने ऐक्यबद्धता विकसित हुन नसक्दा 'म त नेपाली' जस्तो बजारवादी सोच व्यापक हुँदै गयो । उसै पनि लामो कालखण्डसम्म निरङ्कुश शासकहरूलाई बेहोरेकाले नेपालीहरूमा अराजक व्यक्तिवादिता एवं राज्यलाई विश्वास नगर्ने चरित्र व्याप्त थियो । बजार (मार्केट) र योग्यता (मेरिटोक्र्यासी)मा आधारित यथास्थितिवादी शासन व्यवस्थाले त्यसलाई मलजल गर्‍यो । पैसा र पहुँच नभएकाका लागि अवसर सीमित हुँदै गइरहेको यथार्थलाई कतै कसैले नऔँल्याउँदा तिरस्कृत समूहका व्यक्तिहरूका लागि निराश भएर नितान्त व्यक्तिवादी बन्नुबाहेक कुनै विकल्प रहेन ।

वैचारिक फाँटमा भने २०४६ सालपछिका वर्षहरूमा वर्ग सङ्घर्षको आधुनिकतावादी धार एवं पहिचानको राजनीतिरूपी उत्तरआधुनिकतावादी सोचबीच द्वन्द्व देखा पर्न सुरु भयो । दुवैको मूल आधार भने उपसमूह पहिचान (ग्रुप आइडेन्टिटी) रहेको थियो : वामपन्थीहरू सर्वहारा वर्गको कुरा गर्दथे भने जनजाति जुभारूहरू आ-आफ्ना सांस्कृतिक समुदायको । यी दुवै खाले वर्गीकरणबाट असन्तुष्ट मध्यमवर्ग भने परिवर्तनको आयाम पहिल्याउनुको साटो व्यक्तिगत, वा बढीमा परिवारिक, हित सुरक्षित गर्नेतिर ध्यान केन्द्रित गर्नथाले । पछाडि फर्केर हेर्दा अचम्म लाग्न सक्छ, तर 'हामी नेपाली' अवधारणा प्रजातान्त्रिक प्रतिस्पर्धाबाट खारिनु पर्नेमा कमजोर हुँदै गएकाले झण्डै झण्डै स्वेच्छाचारी भन्न मिल्ने 'म त नेपाली' भावले स्वीकार्यता पायो । संस्कृति,

पुस्ता वा जन्म मात्रले प्राप्त हुने पहिचानले दायित्वविहीन अधिकार सृजना गर्दछ, र त्यस्तो मनस्थितिले राष्ट्र कमजोर हुने क्रम सुरु हुन्छ ।

धार्मिक आस्था एवं सामाजिक ऐक्यबद्धता व्यापक रहेकाले मात्रै हो, नभए २०४७ सालको संविधानको असफलताले राष्ट्रले भोगेको भन्दा बढी उथलपुथल निम्त्याउन सक्थ्यो । 'हामी नेपाली'बारे अस्पष्टता कायम रहेकाले 'हामी जनता' (वी द पिपुल) अवधारणामा आधारित संविधान व्यवहारिक ठहरिन सकेन ।

समाजशास्त्रीय विमर्शमा बेनेडिक्ट एण्डरसनको 'कल्पित समुदाय'बारे धेरै चर्चा परिचर्चा हुने गरेको भए तापनि सञ्चारविद् मार्शल म्याकलुहानको टिप्पणीले छापार राष्ट्रियता निर्माणबीचको अन्तरसम्बन्धलाई त्यसअघि नै प्रस्टचाई सकेको थियो ।<sup>३१</sup> प्रजातन्त्र पुनःस्थापनपछि आएको खुलापनले गर्दा तीन दशकसम्म गुम्सिएर रहेको सञ्चार क्षेत्रको विष्फोटक विस्तार भयो । तर, अधिकांश सञ्चारकर्मीको 'स्कूलिङ्ग' पञ्चायत, वा त्यसै सिक्काको अर्को पाटो वामपन्थी-राष्ट्रवाद अवधारणाअनुसार भएकाले नयाँ 'राष्ट्रिय समुदाय' निर्माणको परिकल्पनाबारे एक दशकसम्म सार्वजनिक छलफलसमेत सुरु हुन सकेन । परिकल्पना नै स्पष्ट हुन नसकेपछि जनसमर्थन जुट्न सक्ने सम्भावना पनि रहेन । यसप्रकार सञ्चार विस्तारको फाइदा पाउनबाट राष्ट्रियताको बहस लाभान्वित भएन ।

प्रश्न उठाउन सकिन्छ : के त्यसो भए २०४७ सालको संविधान राष्ट्रियता निर्माणका आधारहरू पहिल्याउन पूर्ण रूपले असफल ठहरिएको हो ? त्यस्तो निष्कर्ष सो संविधान निर्माताहरूप्रति अर्को अन्याय हुन जानेछ । सम्भवतः संविधानले समयानुकूल सुधारको अपेक्षा राखेको थियो । त्यसअनुसारका संवैधानिक प्रावधानहरू पनि बनाइएका थिए । तर, जुन गतिमा नेपालको अर्थ-राजनीतिमा परिवर्तनहरू भए, त्यसलाई सम्हालेर संस्थागत गर्न सकिने वातावरण मुलुकमा थिएन । त्यसकारण नेतृत्वको असफलता वा संविधानको जडतालाई एकोहोरो दोष दिनु उपयुक्त हुँदैन । प्रत्येक राष्ट्रको इतिहासमा एउटा यस्तो अवस्था आउँछ जुनबेला पुराना ज्ञान र अनुभवहरू अपर्याप्त ठहरिन्छन्, र नयाँ प्रश्नहरूका लागि समयानुकूल समाधानहरू खोज्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको ऐतिहासिक विकासक्रम अहिले त्यस्तै मोडमा छ । तर, नयाँ व्याख्या एवं प्रारूपहरूको खोजीमा पुराना सबै मूल्य तथा मान्यताहरू चटकै छाडेर अगाडि बढ्नु उपयुक्त होइन । असफलताका पाठहरूले सफलतातिर डोच्याउने हुँदा २०४७ सालको संविधान अनुसार आर्थिक-राजनीतिक अभ्यास गर्ने क्रममा हासिल गरिएका अनुभवहरूको पुनर्मूल्याङ्कन जरुरी देखिएको हो ।

<sup>३१</sup> बेनेडिक्ट एण्डरसनको 'कल्पित समुदाय'को अवधारणाका लागि हेर्नुहोस् एन्डरसन (सन् १९९१ [१९८३]) । सञ्चारविद् मार्शल म्याकलुहानको छापार राष्ट्रियता निर्माणबीचको अन्तरसम्बन्धका लागि म्याकलुहान (सन् १९६२) हेर्नुहोस् ।

कतिले विरक्त भएर सोध्ने गर्दछन् : २०४७ सालको संविधानले हामीलाई के दियो ? त्यस्तो प्रश्न स्वयं उत्तर हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लागू हुनुभन्दा अगाडि त्यस्तो प्रश्न सोध्नु त परै जाओस्, त्यस्तो प्रश्न हुनसक्छ, र सोध्न पनि सकिन्छ, भन्ने आँट थोरै जुभारूहरूमा मात्र थियो । कुनै पनि कुरालाई निःसर्त स्वीकार नगर्ने संस्कार २०४७ सालको संविधानले संस्थागत गर्न सुरु गरेको अक्षुण्ण नागरिक अधिकारको अवधारणाबाट उत्पन्न भएको हो । नागरिकको अधिकारको सुरक्षा राज्यको प्रमुख कर्तव्य हो, त्यसपछि मात्र सरकारले नागरिक दायित्वको प्रश्न उठाउन सक्छ, भन्ने मान्यता नेपाली समाजमा २०४७ सालको संविधानले भित्र्याएको हो । अहिले यो कुरा सामान्य जस्तो लाग्नु त्यस दस्तावेजको सफल प्रयोगको सबभन्दा ठूलो प्रमाण हो ।

शक्ति पृथकीकरण तब मात्र सम्भव हुन्छ जब सम्प्रभुता एवं सार्वभौमिकता जनतामा निहित हुन्छ । त्यसैले, सही अर्थमा स्वतन्त्र न्यायपालिको सुरुआत नेपालमा २०४७ सालपछि मात्र भयो । त्यसअघि राज्यका सबै अधिकारहरू राजामा अन्तरनिहित हुन्थे । अरू संयन्त्रहरूको स्वतन्त्रता उनको सदाशयतामा भर पर्दथ्यो । सामान्यतः स्वतन्त्र न्यायालयले नागरिकलाई कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाको सम्भाव्य अधिकार दुरुपयोगबाट सुरक्षा दिन्छ, उसका आधारभूत स्वतन्त्रताहरू हनन नहुने प्रत्याभूति गर्छ । आफ्नो दोस्रो र महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सधैं सक्षम नदेखिए पनि नेपालका न्यायालयले कार्यपालिका एवं विधायिकालाई संवैधानिक सीमाहरूभित्र राख्न गरेका प्रयत्नहरूलाई अवमूल्यन गर्नु उपयुक्त हुँदैन । स्वतन्त्र न्यायपालिकाको महत्व, आवश्यकता एवं सीमाहरूलाई बुझेर नेपाली राष्ट्रियताका आधारहरू पहिल्याउन विगतका अनुभवहरू उपयोगी ठहरिन सक्दछन् ।

राजनीतिक दलहरू राष्ट्रियताको पक्षमा जनमत निर्माण गर्न सक्ने उपयुक्त संयन्त्रहरू हुन् । दुर्भाग्यवश, नेपालका राजनीतिक दलहरू २०४७ सालको संविधानले अपेक्षा गरेअनुरूप देखिएनन् । दलका नेता एवं कार्यकर्ताहरूलाई दोषी ठहर्नाउनु अनुपयुक्त हुँदैन; तर क्षमताभन्दा बढी जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै जाँदा राजनीतिक दलहरू परिपक्व हुँदै गएका छन् । दलहरूलाई नपत्याई प्रजातन्त्र बलियो हुँदैन, र राष्ट्रियता सुदृढ हुन सक्दैन भन्ने मान्यतालाई व्यापक तुल्याउनु एवं दलीय प्रतिस्पर्धालाई संस्थागत गर्नु २०४७ सालको संविधानको सबभन्दा ठूलो सफलता थियो । सायद त्यसैले होला एकदलीय राजनीतिक सोचमा विश्वास गर्नेहरूसमेत अब बहुदलीयताको अपरिहार्यतालाई स्वीकार गर्न बाध्य भएका छन् ।

संविधानले दिएको सञ्चारको स्वतन्त्रताको प्रत्याभूतिले गर्दा स्वयं संविधानमाथि प्रश्न उठाउन सकिने सार्वजनिक राय निर्माण भएको हो । सशस्त्र द्वन्द्व उत्कर्षमा पुग्दासमेत २०४७ सालको संविधानका प्रवधानहरूले गर्दा नेपालका सञ्चारकर्मीहरूले सरकारको वैधानिक हस्तक्षेप भोग्नु परेन, यद्यपि व्यवहारिक कठिनाइहरूलाई संविधान मात्रले हल गर्न सक्दैन भन्ने यथार्थ आफ्नो ठाउँमा छुँदैछ । सञ्चार क्षेत्रका बहुआयामिक

उपयोग राष्ट्रियता निर्माणको एउटा महत्वपूर्ण अवयव हो भन्ने कुरा संवैधानिक अभ्यासका क्रममा साँगालिएका अनुभवहरूले सावित गरिदिएका छन् ।

असफलताका पाठहरू भने भन्ने टड्कारा छन् । आधारभूत स्वतन्त्रताको जति नै प्रत्याभूति गरिए पनि राज्यको स्वरूप र संरचनामा व्यापक परिवर्तन नगरी त्यो सम्भव छैन भन्ने कुरा पटक पटक देखिसकिएको छ । शक्ति पृथकीकरणको नाउँमा संवैधानिक सर्वोच्चता खलिनु भएर न्यायालयको सर्वोच्चतामा परिवर्तन हुन सक्दछ, भन्ने अनुभव भन्ने कटु रहेको छ : नागरिकता एवं भाषा विवादमा कार्यपालिका एवं व्यवस्थापिका सर्वोच्च अदालतअगाडि निरीह देखिएपछि राज्यकै वैधानिकता एवं स्वीकार्यतामा नकरात्मक असर परेको थियो ।<sup>३२</sup>

दलहरू परिपक्व बन्दै गएका भए तापनि संवैधानिक रूपमा न्यूनतम आन्तरिक लोकतन्त्र एवं संरचनागत सामेली आवश्यकताबारे व्यवस्था नरहेकाले नेपालका कुनै दल सही अर्थमा 'राष्ट्रिय' बन्न सकेका छैनन् । अधिकांश दल महत्वाकाङ्क्षी राजनीतिकर्मीहरूले थापेका खुद्रा पसल जस्ता छन् । स्वतन्त्रता अभ्यास गर्ने वातावरण मात्र बनाइदिने हो भने दलहरू स्वतः संस्थागत हुने छन् भन्ने मान्यता अपर्याप्त देखिएको छ । दलहरूलाई सक्षम बनाउने उपायहरूको खोजीलाई पनि संविधानभित्रको प्रावधानहरूले उद्देश्यका रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने आवश्यकता उत्पन्न भएको छ ।

सञ्चार क्षेत्रलाई स्वतन्त्रता प्रदान गर्नु लोकतन्त्रको अनिवार्य सर्त हो । तर, त्यस्तो स्वतन्त्रताले बहुलतालाई बढावा दिन्छ, वा एकात्मकतालाई भन्ने कुराको निरन्तर अनुगमन गर्ने संयन्त्रवेगर सद्भाव एवं सहिष्णुताको संस्कृति निर्माण गर्न सकिँदैन । संविधानले व्यक्तिको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई प्रत्याभूत गर्न सक्नु पर्दछ, तर त्यस्तो स्वतन्त्रता कुनै प्रभुत्ववादी समूह वा बजार संयन्त्रले आफ्नो निहित स्वार्थ पूर्तिका लागि प्रयोग गरिरहेको छ वा छैन भन्ने अनुगमन र नियमनवेगरको स्वच्छन्दता कुनै पनि सञ्चार माध्यमले दावी गर्न पाउँदैन ।

इतिहास बन्ने क्रममा रहेको २०४७ सालको संविधानको सही मूल्याङ्कन भावी पुस्ताले मात्र गर्न सक्नेछन् । तर, एउटा भोगिएको यथार्थ स्वीकार गर्न धक मान्नु पर्दैन : २०१७ सालदेखि बन्द रहेको राजनीतिक परिवर्तनको मूल ढोका २०४७ सालको संविधानले नै खोलेको हो, यद्यपि छेस्किनीलाई २०३६ सालपछिको जनमतले खकुलो बनाइसकेको थियो । २०४७ सालको संविधान नहुँदो हो त २०६२/२०६३ सालको

<sup>३२</sup> २०४६ सालमा प्रजातन्त्र पुनःस्थापना भएपछि काठमाडौँ महानगरपालिका, राजविराज नगरपालिका जस्ता स्थानीय निकायहरूले स्थानीय भाषामा कामकाज सुरु गरेका थिए । तर, सो विवाद सर्वोच्च अदालतमा पुग्यो र अदालतले त्यस्तो काममा रोक लगाइदियो । त्यस्तै गरी गाउँगाउँमा गएर नागरिकता वितरण गर्ने सरकारी अभियानमा पनि सर्वोच्च अदालतको निर्णयले रोक लगायो । २०६२/२०६३ को जनआन्दोलनपछि मात्र सो कार्य सम्पन्न हुनसक्यो । नागरिकताको राजनीतिको लागि हेर्नुहोस् गौतम (सन् २००८) ।

जनविद्रोह सम्भव हुन्थ्यो हुन्नथ्यो भन्न गाह्रो छ । उदार प्रजातन्त्रको खुलापनलाई प्रयोग गर्दै बजारवाद, उत्तरआधुनिकता एवं साम्यवादले सँगसँगै नेपालमा २०४७ सालपछि प्रवेश पाएको भए तापनि 'माओवाद' रूपी प्रयोगले अपेक्षाकृत चाँडै फैलिन पाउने वातावरण भने वैकल्पिक विचारधाराहरूले सृजनात्मकता देखाउन नसकेकाले बनेको हो ।

युरोपको उद्बोधन युगका मूल्य एवं मान्यता तथा अमेरिकी स्वतन्त्रता सङ्ग्रामका पाठहरू समाहित उदारवादी प्रजातन्त्रको अवधारणालाई आधार मानेर २०४७ सालको संविधान तयार गरिएको थियो । आदिम सभ्यतादेखि उत्तरआधुनिक समाजसमेतका अवयवहरू सँगसँगै क्रियाशील रहेको नेपालमा त्यस प्रकारका एकात्मक प्रारूप उपयुक्त ठहरिएन । तर त्यसको अर्थ त्यो अनुपयोगी हो भन्ने पटककै हैन । अबको सर्वोच्च कानून त्यसभन्दा अझ बढी उदार, सहिष्णु एवं अग्रसरतामूलक हुनु जरुरी छ भन्ने दाबीलाई माओवादीहरूको सशस्त्र सङ्घर्ष, २०६२/२०६३ सालको महान जनविद्रोह एवं मधेस विद्रोहले सम्मिलित रूपमा स्थापित गरिसकेका छन् । समग्रमा 'म त नेपाली' सोच नकारात्मक होइन, खाँचो भने त्यसभन्दा अगाडि बढेर 'हामी नेपाली' अवधारणालाई व्यापक बनाउने प्रयत्नको हो ।

### असन्तुष्टिका विष्फोटहरू

नेपालको शासन व्यवस्थालाई संवैधानिक तवरबाट सञ्चालन गर्ने प्रयासहरू पटकपटक भएका छन् । जङ्गको मुलुकी ऐन एवं चन्द्रका श्रेस्ता<sup>३३</sup>हरूको बेवास्ता गर्ने हो भने पनि पद्म शमशेरको २००४ सालको संवैधानिक प्रयोगबाट कानूनी सर्वोच्चता कायम गर्ने प्रयत्न सुरु भएको हो । २००७ सालको जनक्रान्तिपछि अन्तरिम विधानले गणतन्त्र स्थापित गर्नेसम्मको लक्ष्य निर्धारण गरेको थियो । बेलायती संविधानविद् आइभर जेनकिन्सको सल्लाहमताविक मस्यौदा गरिएको २०१५ सालको संविधानले संसदीय व्यवस्थाको सुरुआत गर्ने उद्देश्य लिएको थियो । महेन्द्रले लागू गरेको नियन्त्रित प्रजातन्त्रको प्रारूपमा आधारित २०१९ सालको संविधान पनि वैकल्पिक आधुनिकताकै प्रयोग थियो । उनले वीपीको उदार आधुनिकताको साटो नियन्त्रित आधुनिकता लागू गर्न खोजेका थिए । जनआन्दोलन २०४६ का उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्ने सदाशयसाथ लिपिबद्ध गरिएको २०४७ सालको संविधान २०१७ साल जस्तो 'कू दे ता' दोहरिन नदिने प्रतिबद्धताका साथ लागू गरिएको थियो । त्यति हुँदाहुँदै पनि प्रजातन्त्र संस्थागत हुन नसक्नुका कारण खोतल्दै जाँदा सैन्य-साहू गठबन्धनको प्रमुखता, राजदरबारको षडयन्त्रकारी चरित्र, भूराजनीतिक बाध्यता जस्ता विभिन्न तत्त्वहरू देखा पर्दछन् । तर यी र यस्ता विभिन्न कारकहरूका साथै सम्भवतः सबभन्दा ठूलो कारण

<sup>३३</sup> राज्य सञ्चालनका लागि चन्द्र शमशेरको पालामा जारी गरिएका निर्देशिकाहरू ।

नेपाली राष्ट्रियताको भावले व्यापकता नपाएपछि उत्पन्न भएको दिशाहिनता हो । दशकौंसम्म नेपाली राष्ट्रियताको परिभाषालाई शासकहरूप्रतिको वफादारीमा सीमित गरिएकोले मुलुकको अधिकांश जनतालाई त्यस्तो प्रस्तुतिले पटककै छुन सकेको थिएन । नेपाली राष्ट्रियतालाई 'अन्ध भारत विरोध'सँग मापन गर्न सुरु भएपछि देशप्रेम भावको अवमूल्यन भयो । शिक्षा, स्वास्थ्य एवं रोजगारीका लागि नेपालको सरकारभन्दा भारतीय बजार प्रभावशाली भएको मुलुकमा सम्भाव्य आश्रयदातालाई 'दुश्मन'का रूपमा चित्रित गरिएपछि बाहिरी रूपमा आक्रामक व्यवहार देखिए पनि भित्रिभित्रै हिनभाव गहिरियो । माओवादी सशस्त्र आन्दोलन सुरु गर्ने महत्वाकाङ्क्षी राजनीतिकर्मीहरूले नेपालीहरूमाभ व्यापक रहेको हिनताबोधलाई भजाउने गरी आफ्नो ४० सूत्रीय प्रारम्भिक मागलाई 'राष्ट्रवाद'सँग जोड्ने प्रयत्न गरेका थिए । सशस्त्र सङ्घर्ष फैलिँदै जाँदा त्यस्तो अडानका सीमितताहरू उजागर हुँदै गए । र, अन्ततः माओवादीहरू पनि राष्ट्रियताको वैकल्पिक प्रस्तावना तयार गर्न नसक्ने अवस्थामा पुग्न लागिस्केका थिए ।

कुन संयोग वा प्रारब्धले गर्दा हो कुन्नि, माओवादीहरूले जनीयताको काँचो शक्ति (र इनर्जी) भेट्टाए, दलितहरूका दमित आकाङ्क्षालाई ठम्याए, र महिलाहरूका पीडाहरू बुझ्ने मौका पाए । त्यसपछि भने ४० बुँदे मागका बासी वामपन्थी नाराहरूवेगर पनि माओवादीहरूको काम चल्ने भयो । स्वायत्त गणराज्यको अवधारणाको शक्तिले गर्दा गणतन्त्रको रथलाई कसैले रोक्नै नसक्ने अवस्थामा पुऱ्यायो । संयोगमात्र होइन, गणतन्त्र नरुचाउनेहरू स्वायत्त गणराज्यहरूको माओवादी घोषणालाई त्यसभन्दा ठूलो चुनौती ठान्छन्, र विखण्डनको हौवा देखाएर राज्य पुनःसंरचनालाई रोक्न चाहन्छन् । सम्भवतः माओवादी सशस्त्र आन्दोलन एवं प्रचार संयन्त्रको सबभन्दा ठूलो देन के हो भने त्यससँग सम्बद्ध संयन्त्रहरूले जनीय एवं जनजाति समूहहरूलाई 'पहिले म नेपाली' भन्ने बनावटी देशप्रेम (जुन हुनुपर्ने हो, आफू जन्मेको माटो एवं संस्कृतिसँगको स्वाभाविक लगाव) बाट मुक्ति दिएको छ । पहिले मगर हो वा नेपाली, अथवा नेपाली हुनलाई थारू हुन छोड्नु पर्छ, भन्ने जस्ता भ्रामक विकल्पहरू अब अर्थहीन भएका छन् । मगर भएकाले नेपाली हुनु वा नेपाली भए पनि मगर रहनुमा कुनै अन्तरविरोध छैन । राष्ट्रिय एकताको यस आधारभूत मान्यतालाई माओवादीहरूले स्थापित गरेका छन् ।

राष्ट्रियता, ऐक्यबद्धता जन्माउने सबभन्दा उर्वरभूमि युद्धमैदानका खाँदहरू (ट्रेन्चेज अफ द ब्याटलफिल्ड) हुन् भन्ने पुरानो मान्यतालाई माओवादीहरूले सफलतापूर्वक प्रयोग गरेका छन् । एकताका मूलतः थारू लडाका रहेका वर्दिया-कैलालीतिरका माओवादी पङ्क्तिका नियन्त्रक तथा निर्देशकहरू भने भापातिरका हुनेगर्दथे । कालान्तरमा यद्यपि त्यसलाई साम्प्रदायिक रूपमा अर्थ्याइयो, तर मूलतः त्यो नेपाली काँग्रेसले २००७ सालतिर प्रयोग गरेको 'खतरा भित्रको एकता' भन्ने मुक्ति सेना प्रारूपकै नयाँ संस्करण थियो । माओवादी सशस्त्र आन्दोलनले गर्दा नेपाली सेनामा महिला र मधेसीहरूका लागि भर्ती प्रक्रिया सुरु गर्ने बाध्यता उत्पन्न भएको हुनु पर्दछ ।

माओवादीहरूले गर्दा ग्रामीण समुदाय ऐक्यबद्ध एवं जागृत हुनुपर्ने वातावरण बनेको कुरा स्वीकार गर्न कञ्जुस्याइँ गर्नु पर्दैन । त्यसअघि 'मतको बजार'मा ग्रामीण समुदायको समूहगत बैनाबद्ध र खरिद विक्री हुन्छ, वा हुन सक्दछ, भन्ने मान्यता व्यापक थियो । माओवादीहरूले त्यसलाई खुकुरी र बन्दुकको राजनीतिमा रूपान्तरित गरिदिए । डर र त्रासको राजनीतिका दीर्घकालीन नकारात्मक असरहरूलाई इन्कार गर्न सकिँदैन, तर "हामी जे छौँ, नेपाली हुनु भनेको त्यही हो" भन्ने आत्माविश्वास जगाउन सशस्त्र आन्दोलनले निर्वाह गरेको भूमिकालाई पनि ठाउँ खारेज गर्न सकिँदैन ।

राष्ट्रियता भाव जगाउन माओवादी विद्रोहले स्थापित गरेका मान्यताहरू महत्त्वपूर्ण थिए, तर ती व्यापक हुन सक्दैनथे । त्यसैले पर्याप्त ठहरिएनन् । शस्त्रद्वारा स्थापित परिचयका आयामहरू स्वभावतः सीमित हुन्छन्, त्यसबाट प्रताडित महसुस गरिरहेका व्यक्ति एवं समूहहरू सुस्तरी प्रतिरोधमा उत्रन थाल्छन् । र, आम सहमति बन्ने वातावरण बिधोर्लिन्छ । त्यस्तै परिस्थितिमा २०६२/२०६३ को जनविद्रोह भएको थियो ।

तात्कालिक रूपमा वसन्त विद्रोह, २०६३ सफल भएपछि अन्तरिम संविधान बन्यो, महा संसद निर्माण भयो । संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भएपछि, नेपाल गणतान्त्रिक मुलुकमा रूपान्तरित हुने प्रक्रिया सुरु भयो । तर, दीर्घकालीन रूपमा वसन्त विद्रोहले झण्डैभण्डै 'लालीगुराँस क्रान्ति'कै काम गऱ्यो भन्दा फरक पर्दैन (हेर्नुहोस् लाल सन् २००५, सन् २००६) । विद्रोहको सफलता सत्ता पलटमा गएर टुङ्गिन्छ । तर क्रान्तिले राजनीति मात्र नभएर सांस्कृतिक मान्यताहरूसमेत पुनर्लेखन गर्नुपर्ने अवस्था सृजना गर्दछ । वसन्त विद्रोह २०६३ पछि नेपालीपनको परम्परागत अवधारणा धराशायी भयो । र, त्यससँगै ढल्यो 'वीर' र 'बहादुर' छविको बल । नेपाल प्रहरी सशस्त्र आन्दोलन नियन्त्रण गर्न असफल ठहरिएकै हो । 'लडाका' जातिहरूबाट सङ्गठित तत्कालीन शाही नेपाली सेना 'नारायणहिटी हत्याकाण्ड' ताका नै बदनाम भइसकेको थियो । आफ्नो परमाधिपतिको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न नसक्ने सुरक्षाबलसँग जनताले खासै अपेक्षा राखेका पनि थिएनन् । तर, मागे जति सामग्री र चाहे जस्तो राजनीतिक-प्रशासनिक संयन्त्र पाउँदासमेत आफ्ना व्यापकवाहेक अरू कसैलाई सुरक्षित महसुस गराउन नसक्ने सेनाले आफ्नो आवश्यकता, औचित्य एवं उपयोगितालाई स्वाभाविक ठान्ने अवस्था भने जनविद्रोह २०६३ पछि समाप्त भयो । राष्ट्रियताको संरक्षक सेना होइन जनता स्वयं हुनुपर्दछ भन्ने वसन्त विद्रोह २०६३ ले स्थापित गरेको मान्यताले गर्दा माओवादी सशस्त्र आन्दोलनको स्वीकार्यता एवं आधिकारिकता पनि सकियो । खाँदको ऐक्यबद्धताले पुग्दैन, सही राष्ट्रिय एकता शान्तिपूर्ण राजनीतिक सङ्घर्ष एवं सहिष्णु लोकतन्त्रले मात्र गर्न सक्दछ, भन्ने अनुभवलाई वसन्त विद्रोह २०६३ को वैचारिक पाठका रूपमा ग्रहण गर्न सकिन्छ ।

अन्तरिम संविधानअन्तर्गत संयुक्त सरकार गठन सँगसँगै मधेस विद्रोहको वीजारोपण हुन पुग्न सम्भवतः संयोग मात्र थिएन । जनविद्रोह २०६३ ले हिंसाको राजनीतिलाई

अस्वीकार गरेको भए तापनि वृहत् शान्ति सम्झौताले सशस्त्र द्वन्द्व समापनको स्पष्ट खाका प्रस्तुत गर्न सकेको थिएन । माओवादी लडाकाहरूको सामूहिक प्रवेशपछि जातीय रूपको नेपाली सेना अभ्य बढी सङ्गीर्ण एवं आक्रामक बन्न पुग्ने हो कि भन्ने डर मधेसमा फैलिँदै गइरहेको थियो । मूलधारका ठूला भनिने दलहरूले वसन्त विद्रोहका पाठहरू ग्रहण गरेको कुनै प्रमाण देखाउन सकेका थिएनन् । तिनका लागि पुनः सधैं जस्तैको वातावरण बनेको जस्तो मात्रै थियो । अग्रसरता लिएका मधेसी राजनीतिकर्मीहरूलाई स्वीकार गर्न अष्टचारो लाग्न सक्दछ तर माओवादी सशस्त्र आन्दोलनताका तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको सक्रियतामा गठित मधेसका प्रतिकार समितिहरू पूर्वमाओवादी लडाकाहरूको सत्तारोहणबाट अत्तालिएका थिए । र, आफ्नो उपयोगिता एवं सान्दर्भिकता स्थापित गर्न लालायित थिए । दक्षिणी छिमेकी एवं माओवादीविरोधी भूराजनीतिक शक्तिहरूको भूमिका त जे थियो छुँदै थियो । यी सबै तात्कालिक कारणहरूभन्दा बलियो कारण थियो : तत्कालीन सत्ताले नेपालीपनको साम्प्रदायिक एवं सङ्गीर्ण परिभाषालाई परिवर्तन गर्न देखाएको अरुचि । मधेसी राजनीतिकर्मीहरूले व्यापक असन्तोषको आगोलाई केही नियन्त्रित रूपमा बल्न दिएर सक्याउन सघाएका हुन् । तथाकथित 'राष्ट्रिय' भनिएका दलहरूले जेसुकै भने पनि मधेस विद्रोह न हुँदो हो त वैकल्पिक राष्ट्रियताका आधारहरू पहिल्याउने प्रयत्न सुरु गर्ने इच्छाशक्ति माओवादीबाहेक अरु कुनै राजनीतिक शक्तिभित्र पलाउने थिएन ।

राष्ट्रियता संवर्द्धनका लागि मधेस विद्रोहको पाठ यसअगाडिका सबै राजनीतिक आन्दोलनभन्दा नितान्त भिन्न यस अर्थमा मान्न सकिन्छ कि अब 'नेपाली' हुनलाई सांस्कृतिक नेपाली भएर जन्मनुपर्ने वा कृत्रिम रूपमा भए पनि बन्नै पर्ने बाध्यता समाप्त भएको छ । अब कसैले 'म पनि नेपाली नै हुँ' भन्ने सावित गरिराख्नु पर्दैन; ऊ त्यस्तो व्यक्ति होइन भन्ने प्रमाण प्रस्तुत गर्ने जिम्मेवारी आक्षेप लगाउने को हो । त्यस्तो भावना स्थापित हुनु भनेको सांस्कृतिक दासताबाट बहुसङ्ख्यक नेपाली मुक्त भएको अवस्था हो । देख्दा मधेस विद्रोहबाट मधेसीहरू मात्र लाभान्वित भएको जस्तो लागे पनि त्यसले स्थापित गरेका मन्यताहरूको फाइदा नेपालका अन्य समुदायलाई पनि पुगेको छ । मधेस विद्रोहले स्थापित गरेको राजनीतिक दर्शन नहुँदो हो त 'पहिले म नेपाली' भन्ने मधेसी (रामवरण यादव) राष्ट्रपति एवं जनजातिको छोर्रो भएकोमा गर्व गर्ने सिपाही (छत्रमानसिंह गुरुङ) देशको सेनापति हुन सक्थे वा सक्दैनथे भन्ने कुरामा प्रशस्त बहस गर्न सकिन्छ ।

यस प्रकार माओवादीहरूको सशस्त्र आन्दोलनबाट सिर्जित जागरुकता र जुभारुपन, वसन्त विद्रोहले पुनर्जीवित गरेका उदार लोकतन्त्रका आधारभूत मान्यताहरू एवं मधेस विद्रोहले स्थापित गरेको सम्मानित सामेली भाव तथा सङ्गीयताका सिद्धान्तहरूका आधारमा नेपाली राष्ट्रियताका आधारहरू पहिल्याइनु पर्दछ । 'नेपालीपन'को उपयोगिता समाप्त भएपछि पनि त्यसलाई विश्वभरि फैलिएका सांस्कृतिक नेपालीहरूले जीवितै

राख्ने छन् । अरू देशको नागरिकता ग्रहण गरी त्यसै देशको हितप्रति समर्पित रहने कसम खाएकाहरूका लागि 'नेपालीपन' अवधारणा अनुपयुक्त होइन । तर नेपाली जनताको राष्ट्रियता त्यसभन्दा धेरै बढी व्यापक हुन जरुरी छ ।

## हामी सबै नेपालीय

आजकाल 'नयाँ नेपाल' नारा चारैतिर घन्किरहेको बेला त्यस्तो अवधारणाबारे खासै व्याख्या वा सार्वजनिक बहस भएको भने पाइँदैन । के हो 'नयाँ नेपाल' ? : विज्ञापनमा प्रयोग हुने अतिशयोक्ति जस्तो विशेषण मात्र, वा रूपान्तरणको प्रारूपसहितको प्रस्तावना ? नयाँ, उन्नत, विशिष्ट (न्यू, इम्पुभ्ड, स्पेशल) जस्ता विशेषण भुण्ड्याएर नयाँ सिसीमा बेचन राखिएका पुरानै रक्सी जस्तो वितृष्णा जगाउने गरी प्रयोग भइरहेको 'नयाँ नेपाल' अभिव्यक्तिको प्रयोगले 'पुरानो नेपाल'का सबल पक्षहरूलाई समेत ओभरलमा पारिदिएको छ । तर बिसनै नहुने कुरा के हो भने, भण्डै दुई शताब्दीदेखि एउटै शासन संयन्त्रअन्तर्गत स्थिर भौगोलिक सीमा कायम राखेको मुलुक दक्षिण एशियामा नेपाल मात्रै हो, र भूगोल एवं इतिहासको यस प्रकारको निरन्तरता भएको देश विश्वमा धेरै छैनन् । शोषित, पीडित एवं उत्पीडित नेपालीहरूले समेत यस वास्तविकतालाई स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको नागरिक हुनु आफैँमा गौरवको कुरा नभए पनि त्यसमा लज्जित हुनु पर्ने कुनै कारण छैन । तर, 'सन्तुष्ट' भएर बस्ने हो भने 'नेपाली परिचय'का पूरातन परिधिलाई विस्तारित गर्न सकिँदैन, र नेपालका अधिकांश बासिन्दाहरू पुनः त्यस साँगुरो घेराबाहिरै पर्नेछन् । त्यसो भयो भने आसन्न पहिचानका द्वन्द्वहरूलाई शान्तिपूर्ण ढङ्गले निरूपण गर्न सकिने छैन । त्यसैले 'नयाँ नेपाल' होइन, बरु पुरानै नेपालको नयाँ परिचय निर्माणमा बौद्धिक उर्जा खर्चिनु अहिले बढी जरुरी देखिन्छ ।

राष्ट्रियताको परिचय निर्माणका कम्तीमा पाँच आयामहरू हुने गर्दछन् : नाम, भाव, प्रतीक, संस्था एवं संरचना । यी सबैको सम्मिलित स्वरूपले नै प्रत्येक नागरिकमा राज्य, राष्ट्र र सरकारप्रति अपनत्व, ममत्व एवं समर्पण भाव जगाउँछ । नाम जस्तो प्राथमिक कुरामा पनि बहस गर्न हकिनु हुँदैन ।

अहिले पनि नेपालका केही गाउँहरूमा 'नेपाल' नामले काठमाडौँ उपत्यकालाई जनाउँछ । त्यस्तो हुनु स्वभाविक हो – हजारौँ वर्षदेखि 'नेपाल' परिचय काठमाडौँ उपत्यकाले मात्र बोकेको थियो । पृथ्वीको विजय अभियान एवं जङ्गको सैनिकीकरणपछि पनि 'नेपाल' दरबारको पर्याय थियो, राष्ट्रको समग्र पहिचान थिएन । यो संस्कार अद्यापि कायम छ : मधेसमा बस्ने पहाडीया<sup>३४</sup>हरूले आफ्नो समुदायलाई 'नेपाली' भनेर अन्यलाई होच्याउनु भन्दा पनि काठमाडौँको सत्तासँग सांस्कृतिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने प्रयत्न मात्र

<sup>३४</sup> मधेसमा बसोबास गर्ने नेपाली भाषी एवं पहाडका जनीय समुदायका व्यक्तिहरू ।

गरेका हुन् । एकप्रकारले त्यो पनि हिनता कै अभिव्यक्ति हो जसलाई महत्ताको आवरणभित्र लुकाउन खोजिएको हुन्छ ।

‘गौतम बुद्ध नेपालमा जन्मएका थिए’ वा ‘सीता नेपालकी छोरी हुन्’ जस्ता दाबीहरू जति नै हावादारी भए तापनि तिनको भावनात्मक शक्ति भने बलियो छ । त्यो किनभने, राजकुमार सिद्धार्थ जन्मएको भनिने लुम्बिनी अहिलेको ‘नेपाल’ भूखण्डभित्र पर्दछ, एवं राजा जनकको राजधानी मानिएको जनकपुर पनि यही देशको राजनीतिक सीमाभित्र छ । भूगोल यथार्थ हो, इतिहास व्याख्या एवं विश्वास । तर भौगोलिक सीमाहरू कहिल्यै हेरफेर हुन नसकिने इश्वरीय वा प्राकृतिक रचना होइनन् । ६०-७० वर्षअगाडि सम्म भारतवर्षभित्र भण्डै ६०० राज्यहरू थिए । सन् १९७१ भन्दा पहिले बङ्गलादेश थिएन । सुगौली सन्धिअगाडि नेपालको नक्शा बेग्लै थियो । जङ्गले सन् १८५७ मा ‘नयाँ मुलुक’ बक्सिस पाएपछि अर्कै भयो, जुन त्यसभन्दा ६०-७० वर्षअगाडि राजा पृथ्वीले कल्पनासमेत गर्न नसक्ने अवस्था थियो । त्यसैले चीन, जापान, फ्रान्स एवं जर्मनी जस्ता उल्लेख्य उदाहरणहरूका बाबजुद राष्ट्रियता गतिशील परिचय हो, स्थिर प्रवर्ग (फिक्स्ड क्याटेगोरी) होइन । सांस्कृतिक ‘नेपालीपन’ राष्ट्रियता फेरिए पनि कायम रहन सक्छ, राख्न सकिन्छ । तर, नेपाल भनिने मुलुकको ‘नेपाली’ परिचयलाई राज्य, राष्ट्र एवं समाजसँग जोडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले राष्ट्रियतासँग जोडिएको पहिचानलाई ‘नेपालीपन’ नभएर नेपालीयता (नेपालीनेस) भन्न सम्भवतः बढी उपयुक्त हुन्छ । अङ्ग्रेजीमा नेपाली र नेप्लीज भन्ने शब्दहरूलाई क्रमशः नेपालीत्व र नेपालीय बनाउन धेरै ठूलो भाषिक कसरत गर्नुपर्ने पनि होइन ।

तर्क उठ्न सक्छ : नाममा के छ र ? राष्ट्रियता वा पहिचानको हकमा त्यो प्रश्न लागू हुँदैन । यी दुई कुरामा जे छ, नाममै छ, किनभने नामबाहेक त्यस्ता अभिव्यक्तिहरूका कुनै अन्तरनिहित गुण दोष हुँदैनन् । नेपाली थप्चे वा नेपालीय चुच्चे, एउटा वफादार र अर्को चतुर, पहिलो आदिवासी एवं दोस्रो घुमन्ते जस्ता रमाइला भिन्नताहरू हल्का ठट्टाका लागि तेर्स्याउन नसकिने होइनन् । तर मूलतः राष्ट्रियता एउटा राजनीतिक परिचय भएकाले त्यसभित्र सबै खाले सांस्कृतिकता अटाउने नाम बढी उपयुक्त हुन्छ । भोलि अफ्रिकन मूलका कालाजातिका व्यक्तिहरूले नेपालको अङ्गीकृत नागरिकता पाउन सक्नेछन् । तिनका सन्तान नेपालको ‘ओवामा’<sup>३५</sup> बन्न सक्नेछन् । गतिशील परिचय मिथक वा इतिहासभन्दा पनि भविष्यमुखी हुनुपर्दछ ।

भावको व्याख्या नामभन्दा जटिल प्रकृतिको हुन्छ । व्यक्तिको प्राथमिक लगाव उसको मातृभाषासँग गाँसिएर आउँछ : आफ्नो जन्मस्थानभन्दा टाढा अरू कसैले आमाको भाषामा कुरा गरेको सुनेर अह्लादित नभएको मन कसको होला र ? शिक्षाले पछि

<sup>३५</sup> संयुक्त राज्य अमेरिकाका वर्तमान राष्ट्रपति वाराक ओवामा । उनी केन्याली बुवा र अमेरिकी आमाका सन्तान हुन् ।

मातृभाषालाई थिचे पनि आमासँग तोतेबोलीमा कुरा गरेको भाषाको प्रभाव आमाको दूध जस्तै हुन्छ : तार्किक व्याख्याभन्दा भिन्न विशुद्ध भावभूमि । मातृभाषासँग जोडिएर आउने सांस्कृतिक पहिचान त्यसर्थ सबभन्दा प्राथमिक सामूहिक परिचय हुने गर्दछ । नागरिकता प्रमाणपत्र वा राहदानीको छापले त्यसलाई छोपे पनि धुमिल बनाउन सक्दैन । सबै 'राष्ट्र' राज्य बन्न लायक हुन्छन् एवं आत्मनिर्णयको अधिकार तिनमा अन्तरनिहित हुन्छ भन्ने राजनीतिक मान्यता यही यथार्थबाट उब्जिएको हो । तर त्यस मान्यताले बन्धुत्वको साटो वैमनस्य मात्र जन्माएकाले वैकल्पिक पहिचान निर्माणका राजनीतिक व्याख्याहरू पनि प्रयोगमा आएका छन् ।

नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रियताको व्याख्याभित्र मुलुकको विविधतालाई पृथ्वीको 'चार जात, छतीस वर्ण' उक्तिभित्र समेट्न खोजिएको छ । नेपालको तात्कालिक परिवेशमा हिन्दू संयुक्त चार जात समूह (ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य एवं शुद्र) प्रमुख एवं अन्य 'वर्णहरू' दोगम जस्तो अर्थ लगाउन सकिने यस उक्तिद्वारा निर्मित बगैँचाका मालिक राजा हुन्थे र उनका वफादारहरू बगैँचे । यो प्रारूप अबको नेपालका लागि उपयुक्त नहुन सक्छ । 'सयौँ थरी, फूलका थुङ्गा' विविधता संयोजनका लागि बगैँचा होइन, सिङ्गो वन पनि पर्याप्त हुँदैन । प्रत्येक व्यक्ति बगैँचे भएमात्र यस नयाँ प्रारूपको हरियाली कायम राख्न सकिन्छ ।

चन्द्रले निर्माण गर्न खोजेको जापानी, जर्मन वा फ्रान्सेली ढाँचाअनुसारको 'शुद्धता' नेपालमा सम्भव छैन । हजारौँ वर्षदेखि उत्तर, दक्षिण र पूर्व एवं पश्चिमका आगन्तुकहरूको सुरक्षित एवं जीवन्त आश्रयको रूपमा विकसित भएको अहिलेको नेपालरूपी भूखण्डमा 'शुद्ध' जनीय समूह थोरै मात्रै छन्, बाँकी सबै सांस्कृतिक मिसमास भएका समुदायहरू हुन् । त्यसैले पितृभूमि (फादरल्याण्ड) अवधारणा नेपालका लागि उपयुक्त छैन ।

वीपी र उनका पुस्ताका संस्कृतिकर्मीहरूले चिताएको उत्तर-उपनिवेशवादी (पोस्ट कोलोनियल) सदृशीकृत राज्य-राष्ट्र (एसिमिलेटिभ नेशन स्टेट) पनि नेपालका लागि त्यति उपयुक्त होइन । त्यो किनभने नेपाल एउटा यस्तो राज्य हो जहाँ समुदायहरूबीचको भिन्नता सामान्य प्रयासले हटाउनै नसकिने किसिमका छन् । नेपालका माओवादीहरूले राष्ट्रियताको वीपी प्रारूप पछ्याउन भरमग्दुर प्रयत्न गरेका हुन् (एकताका माओवादीका सबै कार्यकर्ताहरू आफ्नो अध्यक्षकै लवजमा नेपाली बोल्ने कोसिस गर्थे), तर पछि ती आफ्नो कार्यनीतिलाई उत्तर-उपनिवेशवादबाट उत्तर-आधुनिकतावादतिर मोड्न बाध्य भए ।

महेन्द्रको राष्ट्रवाद उनका सल्लाहकारहरू जस्तै अमेरिकी पगाल्ने कसौडी सिद्धान्त<sup>३६</sup> (मेल्टिङ्ग पट थ्योरी)मा आधारित थियो जसअन्तर्गत सम्पन्नताको निर्वाध खोजीको रापमा पगिएर सबै धातु तरल घोल र पुनः चिसिएपछि नयाँ खाले मिश्रित धातु (अलोए) बन्न पुग्दछन् । नेपालमा यो प्रारूप सफल हुन नसकेको मुख्य कारण यहाँ व्याप्त रहेको आध्यात्मिकताका कारण घृणाको राजनीतिले प्रश्रय पाउन नसक्नु हो । अमेरिकी सम्पन्नता निरन्तर युद्धको अर्थशास्त्रमा आधारित छ, जुन कुरा नेपालमा पहिले सम्भव भएन र अब पनि हुन सक्ने देखिँदैन । त्यसका साथै कसौडी सिद्धान्त सफल हुनका लागि चाहिने प्रतिव्यक्ति स्रोत आधार (परक्यापिटा रिर्सोस बेस) पनि नेपालको अर्थतन्त्रमा पर्याप्त छैन ।

जनआन्दोलन २०४६ पछि क्वाँटी परिचय प्रारूप<sup>३७</sup> (मिक्सचर अफ आइडेन्टिटी) वा सलाद कचौरा एकता<sup>३८</sup> (सलाद बाउल युनिटी) जस्ता बौद्धिक बहसहरू नभएका होइनन् । तर सदृशीकृत राज्य-राष्ट्र एवं मिश्रित धातु राष्ट्र-राज्य अवधारणाअगाडि ती टिक्न सकेनन् । वषौँको सशस्त्र सङ्घर्ष, ऐतिहासिक वसन्त विद्रोह एवं मधेस विष्फोटका वावजूद विवादको मूल मुद्दा अझै पनि शुद्धतावादी 'नेपाली को हो' मै सीमित छ, नेपालीय हुनलाई के हुनुपर्छ वा गरिनुपर्छ भन्नेमा पुग्न सकेको छैन ।

भावनात्मक ऐक्यबद्धताका अधार्मिक सूत्रहरू पहिल्याउनु सजिलो हुँदैन । के त्यस्तो उन्माद हो जसले एउटा दमकल कर्मचारीलाई नचिनेको व्यक्तिका लागि ज्यान अर्पण गर्न उत्प्रेरित गर्दछ ? वा, कहिल्यै पाइला नटेकेको गाउँमा पहिरो जाँदा बेलुका खाना रुच्चैन ? छिमेकी भावको कुरा गर्ने हो भने सीमाक्षेत्रका वासिन्दाहरूको हिमचिम वारीपारी बरु बढी हुन्छ, मर्दापर्दा वा भवितव्यमा तिनै काम लाग्छन् । राष्ट्रियता भाव परिवार, कुल, कविता वा जनीयता जस्तो नभएकाले नै कृत्रिम रूपमा त्यसलाई ठड्याउन राज्य एवं सरकारहरूले निरन्तर प्रयत्न गरिरहेका हुन्छन् । अरू राष्ट्रियताहरू जस्तै नेपालीयता पनि कुनै नैसर्गिक भाव होइन भन्ने कुरा स्वीकार गरेर मात्र त्यस्तो अवधारणाको संस्थाकरणका आयामहरूबारे मतैक्य निर्माण गर्न सम्भव हुन्छ ।

राष्ट्रियतालाई धर्म जस्तै बलियो उत्प्रेरकको रूपमा स्थापित गर्ने हो भने सबभन्दा पहिले प्रतीकहरूबारे सामूहिक सोच विकसित गर्नुपर्ने हुन्छ । धर्ममा धर्मग्रन्थहरूको महत्व भए जस्तै राज्यको संविधान त्यहाँका नागरिकहरूका लागि पूज्य हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता अर्थहिन होइन । तर धर्मग्रन्थ अकाट्य मानिन्छन्, संविधानमा संशोधन

<sup>३६</sup> अर्थ-राजनीतिको तापले सबै किसिमका सांस्कृतिक समूहहरूलाई पगालेर एकनासको परिचय निर्माण गर्दछ भन्ने अमेरिकी अवधारणा ।

<sup>३७</sup> अर्थ-राजनीतिको तापले विभिन्न किसिमका गेडागुडीको रूप यथावत रहे पनि स्वाद भने एकनासको बनाउँछ भन्ने परिचय निर्माणको बेलायती प्रारूपमा आधारित अवधारणा ।

<sup>३८</sup> अर्थ-राजनीतिमा सहभागिता भए पनि सबै समूहले आफ्नो सांस्कृतिक पहिचानलाई बृहत् राष्ट्रिय परिचयभित्र कायम राख्न सक्दछन् भन्ने स्वटजरल्याण्ड प्रारूपमा आधारित अवधारणा ।

स्वभाविक लाग्ने गर्दछ । त्यसैले ती तुलनीय छैनन् । राज्यका लागि धर्मग्रन्थ जतिकै पवित्र बरु राष्ट्रिय ऋण्डा हुन सक्छ कि ? विचार गरिनुपर्दछ । सृष्टिको कुनै पनि सृजना पूर्ण, दोषरहित एवं सर्वगुण सम्पन्न छैन, र कुनै पनि देशको ऋण्डा अपवाद होइन । भारतको तिरङ्गाको उदाहरण लिने हो भने त्यसभित्रका कलिङ्गकालीन सिंहहरूको कहिल्यै केरल वा कोहिमामा ठाउँ पाएको ऐतिहासिक प्रमाण छैन । कश्मिरी मूलका पण्डित जवाहरलाल नेहरूलाई त्यो सम्राट अशोकको रूप मन पर्‍यो, अरूले त्यसलाई सहर्ष स्वीकार गरे । कालान्तरमा त्यो प्रतीक राष्ट्रिय एकताको संवाहक भएको छ ।

नेपालको जोडा त्रिकोण कहाँबाट आयो ? वा कसरी बन्यो ? खेतल्टै जाँदा सबैलाई आश्चर्य तुल्याउने किसिमको व्याख्या भेटाउन असम्भवप्रायः छ । महात्मा गान्धीले यङ्ग इण्डियाको १३ अप्रिल १९२१ मा आफ्नो मन्तव्य लेख्दा एकीकृत भारतको प्रस्तावित ऋण्डाले सर्वस्वीकृति पाउन सकेको थिएन । उनले लेखेका थिए, “सबै राष्ट्रलाई एउटा ऋण्डा चाहिन्छ । त्यसका लागि दशौं लाखले ज्यान अर्पण गरेका हुन्छन् । शङ्का छैन, यो एक प्रकारको मूर्ति पूजा जस्तै हो, जसलाई नष्ट गर्नु पाप ठहरिने छ । त्यो किनभने ऋण्डा एउटा आदर्श हो ।”<sup>३९</sup> रातो सतह र निलो किनारा भएको चन्द्र, सूर्य अङ्कित जोडा त्रिकोणबारे शाह वा राणा खलकले विगतमा आआफ्नै सुविधाअनुसार अर्थ्याउन लगाएका थिए । रातो रङ्ग बहादुरीको प्रतीक त हो, तर त्यो एकता जनाउने र समर्पण भाव उब्जाउने उत्प्रेरक पनि हुन सक्दछ । निलो शान्तिको रङ्ग हो, अनि विशालता, सभ्यता र शक्तिको पनि । चन्द्रमा हिन्दू, बौद्ध एवं मुसलमानका साथै जनीय जीवनशैलीहरूमा समान रूपले स्वीकार्य छन्, सूर्यको शक्तिले नै सृष्टिचक्र चलेको हो भन्नेमा कुनै विवाद छैन । जोडा त्रिकोणबारे बहस नै गरिनु हुँदैन भन्ने आग्रह यथार्थपरक होइन, तर छलफललाई व्यवहारिक व्याख्यातिर मोड्नु बढी प्रभावकारी हुन्छ ।

महात्मा गान्धीको भाषामा राष्ट्रियता रूपी ‘धर्म’को मूर्ति ऋण्डालाई मान्ने हो, र त्यसको मूल धर्मग्रन्थ यदि संविधान हुन सक्दछ भने धर्मगुरुहरूको पहिचान कसरी गर्ने ? प्रतीक व्यक्तिहरूको निर्माण कुनै पनि राष्ट्रका लागि सबभन्दा चुनौतीपूर्ण विषय हो । पञ्चायतकालमा बेगर बौद्धिक गृहकार्य हचुवामा ठड्याइएका ‘राष्ट्रिय विभूतिहरू’ अझै पनि जनमानसमा भिज्न सकेका छैनन् । तिनलाई चटकै छोड्नुपर्छ भन्ने होइन, तर राजा जनक एवं भृकुटीले नेपालीत्व वा नेपालीयतालाई कसरी सघाउँछन् भन्नेमा पुनर्विचार हुन जरुरी छ । वीरताका गाथाहरू भन्दा शान्तिका कविता एवं शासकको प्रशस्तिगान भन्दा सम्पत्ति सृजना गर्ने उद्यमीहरूको बखान गरेर नयाँ प्रतिमा (आइकन) पङ्क्ति खडा गर्न नसकिने होइन ।

<sup>३९</sup> विनयलालद्वारा उद्धृत, थप जानकारीको लागि : [www.sscnet.ucla.edu/southasia/history/independent/flag.html](http://www.sscnet.ucla.edu/southasia/history/independent/flag.html) ।

विवादित प्रतीकहरू अरू पनि छन्, लबेदा-सुरुवाल कि धोती-कुर्ता, गाई की गैंडा, लाली गुराँस कि सयपत्री, डाँफे वा मैना चरी, आदि इत्यादि । त्यस्ता कुराहरूको पछाडि सवैधानिकताको उर्जा खर्च गर्न थाल्ने हो भने त्यसभन्दा महत्वपूर्ण मुद्दाहरूमा मतैक्य स्थापित गर्न गाह्रो हुनेछ ।

प्रतीकहरूबारे हतारमा निर्णय गरे समन्वयको साटो द्वन्द्व निम्तिन सक्दछ । प्रतीकबारे सहमति स्वभाविक रूपले कायम हुन समय लाग्छ । तर, सुरुआत भने नेपालका सबै सङ्घहरूको प्रतिनिधि पात्रलाई पूज्य बनाएर गर्न सकिन्छ । २००७ साल अधिका शहीदहरू, २००७-२०१७ अवधिका द्रष्टा, २०१७-२०४७ बीचका सङ्घर्ष उत्प्रेरक एवं माओवादी तथा मधेस विद्रोहका केही योद्धाहरू समावेश गरी राष्ट्रिय पूज्य व्यक्तित्वको सूची खडा गर्नु उपयुक्त ठहरिन सक्छ ।

एकलबाट बहुल पहिचान निर्माण गर्ने प्रक्रियामा राज्यको धर्म नागरिकको सुरक्षा एवं हितमा सीमित गरिनु पर्दछ, भन्ने मान्यता स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । व्यक्तिको धर्म उसको पृष्ठभूमि, मूल्य एवं मान्यताले निर्धारण गर्दछ, तर त्यस्तो स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्ने राज्यको भने सविधानबाहेक अरू कुनै धर्म हुन सक्दैन । इसाई धर्मका विभिन्न सम्प्रदायबीचको द्वन्द्व, यहूदी-इसाई सङ्घर्ष एवं इसाई-मुसलमान धर्मयुद्धपछि युरोपमा सांसारिकतामा आधारित राजनीति (सेक्युलर पलिटिक्स)को अवधारणाले व्यापकता पाएको हो । अहिले पनि संसारका धेरै राज्यहरू प्रस्ट वा छद्म रूपमा धार्मिकतामै आधारित छन् । तर नेपालको बहुलतालाई सांसारिकताले मात्र संरक्षण गर्न सक्दछ । सांसारिकता राज्यको धर्म निरपेक्षता होइन, बरु त्यसलाई सबै धर्म समान भन्ने अवधारणाको संरक्षक एवं संवर्धकका रूपमा अर्थ्याउन बढी उपयुक्त हुनेछ । कोही ईश्वरीय सत्तामा विश्वास नगर्ने नास्तिक छ भने पनि राज्यको सुरक्षा वा सेवाबाट उसलाई सांसारिक संरचनामा अरू धर्म मान्ने सरह नै वञ्चित गर्न सकिँदैन ।

पहिचानको द्वन्द्वात्मक राजनीतिबाट सम्मानको समयन्वात्मक राज्य पुनःसंरचनाको बाटोमा तेर्सिएका प्रतीक एवं धर्मभन्दा पनि ठूलो तगारो भने भाषा विवादको हुने गर्दछ । त्यसैले कतिपय नव-स्वतन्त्र राज्यहरूले पूर्व औपनिवेशिक शक्तिको भाषालाई राज्यभाषा बनाएका छन् । अङ्ग्रेजी भारतको भाषा होइन, तर सरकार र सञ्चारको भाषा भने त्यही नै छ । पाकिस्तानले उर्दुलाई राज्य भाषाको दर्जा दिएको छ, यद्यपि त्यहाँ शरणार्थीहरूका सन्तानबाहेक कसैले त्यस भाषाको प्रयोग गर्दैनथे । नेपालमा भने नेपाली भाषाको प्रमुखता स्थापित गर्न राष्ट्रको धेरै ठूलो लगानी भएको छ । यसलाई गोर्खाली साम्राज्यको अवशेषको रूपमा मान्ने हो भने पनि मेचीदेखि महाकालीसम्म सबभन्दा धेरैले बुझ्ने भाषा नेपाली नै हो । नेपाली रुपियाँदेखि हुलाक टिकटसम्म, लालपूजादेखि नागरिकता प्रमाणपत्रसम्ममा भएको नेपाली भाषाको प्रयोगले यसलाई देशव्यापी व्यापकता प्रदान गरिसकेको छ । यस लगानीलाई इन्कार गर्नु बुद्धिमानी हुने छैन । भोलिको नेपालमा समेत नेपाली भाषाको प्रमुखतालाई सायदै कसैले चुनौती

देला । तर समस्या त्यसबेला देखिन सक्छ जब नेपालीलाई निर्विकल्प तुल्याउने चेष्टा पुनः सुरु हुनेछ ।

भाषा भावाभिव्यक्ति संप्रेषणको माध्यम मात्र नभएर सांस्कृतिक पूँजी पनि हो, त्यसैले समाजका शक्तिशाली समूहहरूले भाषालाई नियन्त्रणको संयन्त्रका रूपमा पनि प्रयोग गर्छन् । नेपाली भाषा निर्विकल्प रहेन भने यस महत्वपूर्ण स्रोतमा एकाधिकार कायम गरिरहेको एउटा ठूलो समुदायको दशकौंको लगानी न्यून प्रतिफल दिने व्यवसायमा परिणत हुनेछ । तसर्थ नेपालीको एकाधिकार जोगाउन एउटा ठूलो समूह अझ बढी तयारीको साथ अगाडि आउने निश्चित छ । राष्ट्र पुनः भाषा विवादमा अल्किन बाध्य भयो भने भलाई कसैको पनि हुँदैन भन्ने कुरा सङ्घीय गणतान्त्रिक नेपालको प्रथम उपराष्ट्रपतिको सपथ प्रकरणबाट स्पष्ट भइसकेको छ ।<sup>४०</sup>

भारतको अनुभवमा आधारित त्रिभाषा सूत्र नेपालमा पनि उपयोगी ठहरिन सक्छ । अन्तर्राष्ट्रिय भाषा अङ्ग्रेजी एवं सम्पर्क भाषा नेपाली सँगसँगै राज्यले स्थानानुसारको राष्ट्रिय भाषालाई समान स्तर प्रदान गर्ने हो भने भाषा विवाद केही साम्य हुन सक्छ । अहिले समस्याको एउटा मुख्य पाटो के हो भने मातृभाषा नेपाली हुनेहरू अन्य राष्ट्रिय भाषा बोल्नेहरूको तुलनामा स्वभाविक अग्रताको सुविधा पाउँदछन् । त्यो सुविधा कसैले खोस्न सक्दैन । तर नेपाली मातृभाषा भएकालाई सही अर्थमा राष्ट्रिय बनाउन तिनले कम्तीमा एउटा अर्को आफ्नो छनोटको नेपालको राष्ट्रिय भाषा सिकनै पर्ने अनिवार्य व्यवस्था गर्दा कसैलाई घाटा हुँदैन, भावनात्मक एकता अझ मजबुत हुन्छ ।

भण्डा, प्रतीक एवं भाषापछिको अर्को एउटा भावनात्मक कडी साझा कल्पित गाथा अर्थात् मिथकहरूको निर्माण हो जसले सम्पूर्ण राष्ट्रलाई एउटै सञ्जालमा समेट्न मद्दत पुऱ्याउँछ । दुर्भाग्यवश पुराना सबै मिथकहरू साम्प्रदायिक छन् : इतिहासविद् प्रत्यूप वन्तले नामाकरण गरेको 'वीर इतिहास'का पात्रहरू वा एवीसीडी (असाम, बनारस, कलकत्ता र दार्जिलिङ) का गाथाकारहरूले रचेका मोति-भानु कथाहरूभित्र अधिकांश नेपालीहरूका व्यथा समेटिएका छैनन् (हेर्नुहोस् वन्त सन् १९९६) । त्यस्ता गाथाहरूको सृजना अब नेपालीहरूले सत्ताविरुद्ध गरेका विभिन्न सङ्घर्षहरूका आधारमा हुनुपर्दछ । सात सालअगाडिका शहीदहरू मात्र होइनन्, तिनको परिवेश एवं परिस्थिति चित्रण सामाजिक उर्जाको स्रोत हुन सक्दछ । तिब्बती मूल एवं हिमाली क्षेत्रका वासिन्दाहरूको उच्चमशीलता, काठमाडौं उपत्यकाको रचनात्मकता, भित्री मधेसको तितिक्षा, मधेसीहरूको जिजीविषा, दलितहरूको सहिष्णुता वा विभिन्न जनीय समूहहरूको सहज ज्ञान कुनै पनि प्रकारले ब्राह्मणहरूको विद्वता, क्षेत्रीहरूको बहादुरी वा लडाका भनिने

<sup>४०</sup> नेपालको प्रथम उपराष्ट्रपति पदमा निर्वाचित परमानन्द भाले पद तथा गोपनीयताको सपथ हिन्दी भाषामा लिएपछि सो विवाद सर्वोच्च अदालतमा पुगेको थियो । अदालतले उनको सपथलाई अमान्य घोषणा गरेपछि केही समय सो पद निष्क्रिय रह्यो । अन्ततः अन्तरिम संविधान, २०६३ मा गरिएको सातौं संशोधनले मातृभाषामा सपथ लिनसक्ने व्यवस्था गरेपछि सो विवादको पटाक्षेप भयो ।

जनजातिहरूको दुस्साहसी चरित्र भन्दा कम रुचिकर छैन । भविष्यको नेपालले नयाँ प्रकारको साहित्य, कला, नाटक, चलचित्र एवं कल्पनाशिलताको माग गर्नेछ । पुराना र स्थापित मान्यताहरूका आधारमा मात्र त्यस्तो आवश्यकता पूरा गर्न सकिने छैन । विडम्बना नै मान्नुपर्छ, परिवर्तनका अगुवा मानिने सर्जकहरू नयाँ किसिमको नेपालको परिकल्पना गर्ने कुरामा अहिले सबभन्दा पछाडि छन् ।

नाम, भाव एवं प्रतीकहरू महत्वपूर्ण भए तापनि राष्ट्रिय परिचय निर्माणको क्रममा संस्था एवं संरचना महत्वपूर्ण हुने गर्दछन् । नेपालीत्व<sup>४१</sup> निर्माणमा संस्था एवं संरचनाबारे नयाँ किसिमले बहस चलाउन जरुरी छ ।

### नेपालीत्वको निर्माण

युद्ध र विजयद्वारा इटालीको एकीकरण सम्पन्न भएपछि एक राजनीतिकर्मीले टिप्पणी गरेका थिए अरे : इटाली त बन्यो, तर इटालीयन बनाउने जिम्मेवारी भने बाँकी नै छ । पृथ्वीका भाइ-भारदार वा गुरुपुरोहितमध्ये कसैले पनि त्यस्तो प्रश्न उठाउने दूरदर्शिता देखाउन सकेनन् । निकट विगतमा बीपीले राष्ट्रियताको भङ्गुरता (फ्रेजिलिटी) ठम्याउने बेलासम्म महेन्द्रले पुनर्जीवन दिएको चन्द्रको अन्ध राष्ट्रवाद धेरै फैलिइसकेको थियो । त्यसैले नेपालको सम्पूर्ण राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं आर्थिक संरचना नै एकात्मक छ । एउटालाई चलाउन खोज्दा सबै धरमर हुने डर छ । फलतः भविष्यमुखी नेपालीत्वको निर्माण राजनीतिक संरचनामार्फत गर्न सकिने मात्र प्रभावकारी हुन सक्छ ।

राजनीतिक संरचनाको आधिकारिकताको स्रोत राज्य र नागरिकबीचको अन्तरसम्बन्ध हो । राजतन्त्रमा त्यस्तो सम्बन्ध धर्म निर्देशित हुने गर्दथ्यो, र राजा एवं प्रजाले आ-आफ्नो धर्म निर्वाह गरे सृष्टिले निरन्तरता पाउँछ भन्ने आदिम मान्यता व्याप्त थियो । आधुनिक राज्यमा नागरिक र राज्यबीचको सम्बन्ध विश्वासमा नभएर अनुबन्धमा हुन जरुरी हुन्छ । संविधान त्यस अनुबन्धको आधार हो । संविधानको एउटा पक्ष (कार्यपालिका, विधायिका, न्यायपालिका तथा सञ्चार) दृश्य रहने तर अर्को पक्ष – स्वतन्त्र नागरिक – सङ्गठित भएमात्र पहिचान गर्न सकिने भएको हुँदा त्यस दस्तावेजले सृजना गरेका अधिकार एवं दायित्वको अनुगमन असजिलो हुने गरेको पाइएको छ । प्रत्येक नागरिकलाई अनिवार्य रूपमा राष्ट्रिय परिचयपत्र उपलब्ध गराउने, र त्यसको आधारमा न्यूनतम निर्वाहयोग्य रोजगारीको ग्यारेन्टी गर्ने राज्य व्यवस्थाले मात्र आउँदा दिनहरूमा आफ्नो सान्दर्भिकता कायम राख्न सक्नेछ । भौतिक सुरक्षा र मानवीय सम्मानवेगारको राष्ट्रियतालाई संसारको कुनै पनि पर्खालले छेकेर राख्न सक्दैन ।

<sup>४१</sup> नेपालीय हुनुको भाव ।

व्यक्तिगत स्वतन्त्रताहरूले अन्तर्राष्ट्रिय प्रत्याभूति पाइसकेको परिस्थितिमा सार्वभौम अधिकारको नाउँमा राज्यले आफ्नो नागरिकमाथि बन्देज लगाउने अवस्था धेरै दिनसम्म चलन सक्दैन । सर्वैधानिक सर्वोच्चता भनेको त्यस्तो आधारभूत मानव सभ्यताका सर्वस्वीकृत मान्यताहरूलाई कुनै पनि राष्ट्रको कार्यपालिका वा विधायिकाले नियन्त्रित गर्न नपाउनु मात्रै हो । बाँकी सबै ऐन कानून विधायिकाले नै बनाउने कुरामा न्यायपालिकाको हस्तक्षेप सर्वैधानिक सर्वोच्चता नभएर न्यायिक सर्वोच्चता हुन जान्छ । त्यस्तो अवस्था उत्पन्न हुनु पुनः आन्दोलन वा क्रान्तिलाई निम्त्याउनु सरह ठहरिन सक्छ । कुनै एक दल वा समूहको प्रभुता त भन्नु पञ्चायत शासन व्यवस्थाको संशोधित रूपभन्दा बढी केही हुनेछैन ।

नेपालीत्व भावलाई प्रोत्साहित गर्ने न्यायपालिका स्वभावतः अग्रसरात्मक (प्रोएक्टिभ) हुनुपर्ने छ । त्यस्तो जोस र जाँगर देखाउने संरचना नजिर एवं परम्पराको भरमा चलन सक्दैन । त्यसैले न्यायाधीश, कानूनकर्मी एवं न्यायधर्मी (जज, लयर्स एण्ड जुरिष्ट) बीचको अन्तरसम्बन्धलाई स्पष्टसँग व्याख्या गरिएको व्यवस्थाले मात्र न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्न सक्छ । न्यायपालिकाको स्वाभाविक अडान (डिफ्ल्ट पोजिसन) पीडित पक्षसँग हुने अवस्थामा मात्र 'नेपालको कानून, दैवले जानून' भन्ने मान्यता समाप्त भएर कानूनको सर्वस्वीकृत स्थान सुरक्षित रहन सक्छ ।

कार्यपालिकाको स्वरूपबारे व्यापक विवाद छ । तर सङ्घीय संरचनाभित्र सङ्घस्तरमा राष्ट्रपतीय प्रणाली स्वीकार गर्ने हो भने इकाइ राज्यहरूमा संसदीय व्यवस्था, वा त्यस्तो प्रारूपको ठीक उल्टो, राज्यहरूमा निर्वाचित राज्यप्रमुख एवं सङ्घीय सरकार भने प्रधानमन्त्रीय प्रणालीअनुसार चलाउन नसकिने होइन । सङ्घीय इकाइ राष्ट्रपतीय हुने हो भने केन्द्रको मनोमानी एवं निर्वाचित राणाशाहको अभ्युदय रोक्नका लागि राज्यहरूलाई बढी अधिकार प्रदान गर्ने किसिमको संविधान उपयुक्त हुनेछ । त्यस्तै राज्य प्रमुखहरूमा देखिन सक्ने विभाजक महत्वकाङ्क्षा नियन्त्रणका लागि सङ्घीय इकाइ शक्तिसम्पन्न हुन जरुरी हुनेछ । तर समग्रमा नेपालमा जस्तो सामूहिक मतैक्य बन्न नसकेको राज्य-समाजमा सम्भवतः सङ्घ एवं एकाइ राज्य दुवै स्तरका लागि संसदीय व्यवस्था नै उचित हुनेछ । निर्वाचित सरकार प्रमुखको प्रारूप स्थानीय सरकारको तहमा बढी प्रभावकारी हुन सक्दछ, जहाँ मनोमानी गर्न सक्ने अधिनायकलाई नागरिकहरूले प्रत्यक्ष निगरानीमा राख्न सक्दछन् ।

विधायिकाका अधिकार एवं कर्तव्यका सीमाहरू प्राविधिक प्रकृतिका हुन्छन्, त्यसैले त्यसको गठन वा भूमिका सम्बन्धमा उति साब्रो मतभिन्नता हुँदैन । तर १०० भन्दा बढी जनीय समूहहरूको उपस्थिति एवं सहभागिता सुनिश्चित गर्न सङ्घीय एवं राज्य स्तरका विधायिकाहरूलाई सामेली चरित्र दिन सजिलो छैन । प्रत्येक जनीय समूहका लागि न्यूनतम एक प्रतिनिधि हुने गरी विशेषाधिकार (भिटो पावर) सहितको राष्ट्रिय सदन हुने व्यवस्था प्रयोग गर्न नसकिने होइन । तर त्यस्तो व्यवस्थाका लागि आवश्यक

पर्ने राजनीतिक संस्कार बसाल्न सक्ने क्षमता भएका राजनीतिक दलहरूको अभावले त्यो प्रारूपलाई पड्गु बनाइदिन सक्छ । विधायिकी संरचना निर्माणको मुख्य चुनौती भन्नु नै सक्षम राजनीतिक दलहरू सक्रिय रहने वातावरणमा भर पर्छ । त्यो कुरा हत्याहिंसाको राजनीतिलाई पूर्णत निषेध गर्ने किसिमको बौद्धिक मतैक्य स्थापित नभएसम्म सम्भव छैन । निर्वाचित प्रतिनिधिलाई फिर्ता बोलाउने अधिकार एवं शान्तिपूर्ण विरोधको प्रत्याभूतिलाई सशस्त्र विद्रोहको अधिकारसँग जोड्न मिल्दैन । सबै सङ्घर्षहरूको अन्तर्राष्ट्रिय आयाम हुने भएकाले नेपालको भूराजनीतिक अवस्थाले गर्दा सशस्त्र सङ्घर्ष विदेशी हस्तक्षेप एवं सक्रियता बढाउने निहुँ बन्ने जोखिम धेरै ठूलो छ ।

नेपालमा राज्यको चौथो अङ्ग भनिने सञ्चार क्षेत्र समग्रतामा बाँकी तीन क्षेत्रभन्दा पनि असाभेली, असहिष्णु एवं परम्परावादी भएको कुरा ठम्याउन धेरै तथ्याङ्क केलाइरहुनु पर्दैन । अहिले पनि राष्ट्रिय भनिएका सञ्चारगृहहरूको नेतृत्व पङ्क्तिमा दलित, जनिय, महिला वा मधेसीको उपस्थिति सार्वजनिक रूपमा देखिने किसिमको छैन । सञ्चार स्वतन्त्रताको पूँजीवादी प्रारूपमा यस्तो परिस्थिति चाँडै परिवर्तन हुने छाँटकाँट पनि छैन । त्यसैले नेपालीयता एवं नेपालीत्वको प्रवर्धनका लागि सञ्चार क्षेत्रको उपयोग तत्काल सम्भव नहुन सक्छ । र, त्यस कार्यका लागि सार्वजनिक प्रयास शिक्षा, तालिम तथा सहकारिताका माध्यमबाट सुरु गर्न बढी उपयुक्त हुनेछ । सार्वजनिक सेवा प्रसारण (पब्लिक सर्भिस ब्रोडकास्टिङ्ग) अवधारणाअनुसार रेडियो एवं टिभी सञ्चालनलाई नियमन गर्न सकियो भने राष्ट्रियता निर्माणमा सहयोग पुग्न सक्दछ ।

शिक्षा एवं पाठ्यक्रमबारे बौद्धिक विमर्श सुरु भएको आधा शताब्दी भइसक्दा पनि 'चरित्रबिनाको शिक्षा' महात्मा गान्धीले औँल्याएजस्तै सात निकृष्ट पापहरूमध्ये एक हो भन्ने कुरामा मतैक्य स्थापित हुन अबै बाँकी छ । हातले काम गर्ने बानी नभएकाहरूले पूर्ण क्षमतामा काम गर्न सक्दैनन् भन्ने श्रम सम्मानको सामान्य सिद्धान्तलाई शिक्षामार्फत संस्थागत नगरिएसम्म नेपालीत्व ऐक्यबद्धता निर्माण हुन सक्दैन । शिक्षाको तीव्र व्यापारीकरणले समाजमा नागरिकको साटो उपभोक्ताहरूको सङ्ख्यामा निरन्तर वृद्धि भइरहेछ । उद्यमी हुन भविष्यमा विश्वास भएका चरित्रवान् व्यक्तिहरू चाहिन्छन् । त्यस्तो शिक्षा हरेक तहमा उस्ताद-सिकारु (मास्टर-एप्रेन्टिस) प्रणालीमार्फत गर्न सकिने सम्भावना पहिल्याउन अपेक्षित बौद्धिक अभ्यास अद्यापि भएको छैन ।

शिक्षा जस्तै स्वास्थ्य सेवा पनि पूर्णतः बजारको नियन्त्रणमा छ । त्यसैले नेपालीयता निर्माणमा उद्योगी, व्यापारी एवं ट्रेड युनियनहरूको भूमिका पनि महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ । लगभग अराजक व्यापारिकताले गर्दा नेपालको उद्यम क्षेत्र लथालिङ्ग छ ।

पूँजीवाद प्रारूपमा समेत सामेली चरित्रका ठूला उद्यमहरू राज्य संरक्षणवेगर फस्टाउन सक्दैनन् । राज्यको नियमन क्षमताभन्दा बढी प्रतिस्पर्धा बजारमा देखिएपछि उद्यमी-व्यापारीहरूले मनोमानी गर्न पाउँछन् । र, उपभोक्ताको विश्वास पूरै संयन्त्रमाथि रहँदैन । राज्य अनावश्यक छ भन्ने बजारवादी विश्वास एवं राज्य अन्ततः जीर्ण भएर

समाप्त हुनेछ, भन्ने मार्क्सवादी मान्यताको द्वन्द्वले गर्दा नेपाल राज्य २०४६ सालपछिको शैशव अवस्थामै दुई मोर्चामा एकैसाथ लड्न बाध्य भयो। परिणामतः नेपालमा राज्यको क्षमता स्वीकार्यता एवं विश्वसनीयता रसातलमा पुगेको अवस्था छ। राज्यका संयन्त्रहरूलाई सक्षम एवं सामेली बनाउने जिम्मा अब कार्यपालिकालाई मात्र दिएर पुग्दैन, त्यसका लागि संवैधानिक संस्थाहरूकै निर्माण आवश्यक भइसकेको छ।

सहिष्णुता बढाउने अन्तरधर्म संवादका स्थलहरू, ऐक्यबद्धता निर्माणका लागि परोपकारी संस्था एवं सहभागिता सुनिश्चित गर्ने सहकारीताका मोर्चाजस्ता कुराहरूले स्वतन्त्र एवं आत्मविश्वासी नागरिकको अग्रसरता खोज्दछ। त्यस्तो संस्कृति विविधतापूर्ण समाजमा सजिलै फस्टाउँदैन। अन्तस्करणबाट नै 'अरूका लागि पनि केही गर्छु' भन्ने भाव बोकेर कर्तव्य क्षेत्रमा ओर्लिने व्यक्तिहरू जुनसुकै राज्य-समाजमा साँच्चै थोरै हुन्छन्। तीव्र परिवर्तन भइरहेको राज्यमा तिनको सङ्ख्या भन्ने कम हुने गर्दछ। त्यसैले, सक्षम र स्वीकार्य नेतृत्वको महत्व सङ्क्रमणकालीन अर्वाधमा बेपत्तासँग बढेर जान्छ।

नेतृत्व दैविक गुण हो वा परिस्थितीय उत्पादन? यो बहस कम्तीमा प्लेटो र चाणक्यका पालादेखि चल्दै आएको छ, र अनन्तकालसम्म चलिरहनेछ। सम्भवतः यो विमर्श आफैमा नेतृत्व विकसित हुने प्रक्रिया पनि हो। तर विधिको प्रधानता र शुद्धता (प्राइमरी एण्ड प्युरिटी अफ मिन्स) अवधारणाअनुसार स्वतन्त्र, निष्पक्ष एवं शान्तिपूर्ण निर्वाचनले मात्र अन्ततः सक्षम नेतृत्व सुनिश्चित गर्न सक्दछ। त्यसैले लोकतान्त्रिक पद्धतिको मूल मर्म नै स्वतन्त्र एवं आर्वाधिक निर्वाचन हो। यो सुनिश्चित गर्नका लागि निर्वाचन प्रणालीको सम्पूर्ण ढाँचा नै सामेली बनाइनु पर्दछ।

राष्ट्रियतासँगै जोडिएको मुद्दा वैदेशिक सम्बन्धको पनि हो। दक्षिण छिमेकीसँग शङ्काको सम्बन्ध राख्नुपर्ने धारणा पृथ्वीको पालादेखि दरवारमा व्याप्त रहँदै आएको हो। त्यस बखतको परिवेशमा सम्भवतः त्यस प्रकारको परराष्ट्रनीति नेपाललाई बेलायतीहरूको प्रभुत्वबाट मुक्त राख्न आवश्यक थियो। तर पृथ्वीकालीन नीतिलाई उल्टाएर जङ्गबहादुरले नेपाललाई बेलायतको अधोपित दास बनाइदिए। चन्द्रले बेलायतको सुरक्षा फौजको सहयोगीका रूपमा नेपाललाई स्थापित गर्न कुनै कसर बाँकी राखेनन्। जुद्ध पनि त्यस कार्यनीतिलाई निरन्तरता दिन प्रतिबद्ध थिए। भारतको स्वतन्त्रतापछि भने पश्चिममा राष्ट्रहरूसँग नेपालको सम्बन्धमा जटिलता थपिएको देखिन्छ। बीपीको अग्रसरतामा अमेरिकी गठबन्धनका इजरायल एवं पाकिस्तान जस्ता राष्ट्रहरूको दूतावास नेपालमा खोलिएपछि चीन र भारत दुवैले नेपाललाई निरन्तर अनुगमनमा राखेको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ। नेपालको भूराजनीतिक बाध्यताले गर्दा नेपालीत्वको भावना सुदृढ गर्न भारत र चीनसँगको सम्बन्ध विश्वासमा आधारित हुन जरुरी छ। तीनतिरबाट भारतले घेरिएको मुलुकमा भारतले नै आर्थिक नाकाबन्दी गर्नुपर्ने २०४५-२०४६ सालको अवस्था आपसी अविश्वासको पराकाष्ठा थियो। परराष्ट्र नीतिका मामिलामा कम्तीमा 'ठूला' राजनीतिक दलहरूबीच आधारभूत मान्यताहरूबारे

आम सहमति कायम हुन जरुरी छ । सक्षम वैदेशिक सम्बन्धवेगर कुनै पनि राष्ट्रमा राष्ट्रियताको भावना व्यापक बन्न सक्दैन ।

राष्ट्रिय सेनाको कुरा वैदेशिक सम्बन्धसँगै जोडिएर आउँछ । सामान्यतः आन्तरिक सुरक्षा प्रहरीको जिम्मेवारी हो भने सेनाले अन्तर्राष्ट्रिय सीमा सुरक्षाको ग्यारेन्टी गर्न सक्नु पर्दछ । सङ्कोचवश सबैले स्वीकार गर्न अष्टचारो माने पनि यथार्थ के हो भने नेपाली सेनाले भारत वा चीनको प्रत्यक्ष हस्तक्षेपबाट नेपालको सुरक्षा गर्न सक्दैन । जङ्गले नेपाली सेनालाई तत्कालीन बेलायती सुरक्षा बलको आपतकालीन सहयोगी दस्ता (अक्जिलरी फोर्स) मा रूपान्तरित गरिदिएदेखि सन् १९५० को सन्धि हुँदासम्म नेपाल प्रत्यक्ष बेलायती भारत (ब्रिटिश इण्डिया)को सुरक्षा छाताभिन्न थियो । सन् १९५० को सन्धिद्वारा सङ्कुचित रूपमा भए पनि नेपालको स्वतन्त्र सुरक्षा व्यवस्थाको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्‍यो । तर त्यस्तो संरचनाको उद्देश्य भने भारतबाहेकको अन्य राज्य – अन्तरनिहित अर्थ, उत्तरी छिमेकी चीन – विरोधी चरित्र विकसित गर्नु रहेको थियो । शीत युद्धताका नेपालले आफूलाई पश्चिमा कित्तामा उभ्याएकाले नेपाली सेनाको खटन पटन भने पूर्णतः भारतीय सीमामा केन्द्रित हुन गयो । यस प्रकार उद्देश्य र उपयोगबीचको निरन्तर अन्तरविरोधले गर्दा नेपाली सेना भण्डैभण्डै पड्गु अवस्थामा पुगिसकेको बेला माओवादीहरूले त्यस निष्प्रभावी बललाई सशस्त्र द्वन्द्वमा तानेको थियो – हाकाहाकी दाड ब्यारेकमा आक्रमण गरेर । नेपाली सेनाको सक्षमतामा त्यसपछि केही वृद्धि भएको जस्तो देखिन्छ, तर त्यसलाई 'राष्ट्रिय' भन्न सकिने अवस्था अहिले पनि छैन । सेनाको लोकतान्त्रीकरण भन्ने अभिव्यक्तिको मर्म नै के हो भने जनताको करबाट सञ्चालन हुने फौज जनताको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न हुनु पर्दछ । सैन्य सुधारका प्राविधिक पक्ष त जे छन् छँदैछन्, सबभन्दा पहिले नेपाली सेनालाई नेपालको विविधता दर्शाउने गरी पुनःसङ्गठन गर्न भर्तीको आधार विस्तारमा ध्यान पुऱ्याउन जरुरी छ । यस प्रश्नको सन्तोषजनक उत्तर नखोजिएसम्म माओवादी लडाका वा मधेसवादी सशस्त्र समूहका बन्दुकेहरूको 'समूहगत प्रवेश' ले राष्ट्रियतालाई भनै कमजोर तुल्याउने डर रहिरहन्छ ।

सैन्य सुधारसँगै जोडिएको मुद्दा 'नागरिक सर्वोच्चता'को हो । अहिले माओवादी एवं इतर दुवै पक्षबाट नागरिक सर्वोच्चताको मुद्दालाई सस्तो नाराको रूपमा बदनाम गर्ने सङ्गठित प्रयासहरू भइरहेका छन् । तर निशङ्क एवं निःसर्त नागरिक नियन्त्रणका अभावमा नेपाली सेना तेस्रो विश्वका केही सुरक्षा संयन्त्रहरू जस्तै शठ बल (रोग फोर्स)मा स्खलित हुन सक्दछ । त्यस्तो जोखिम न्यून गर्न सेनालाई अनुगमन गर्ने अर्धन्यायिक निकाय एवं नागरिक चिन्तन चौतारीहरूको सञ्चालनमा यथेष्ट ध्यान पुऱ्याइनु पर्दछ ।

राष्ट्रियता संवर्द्धनमा नागरिक आन्दोलनहरूको भूमिका अष्टचारो परिस्थितिमा विकसित हुने स्वःस्फूर्त प्रतिबद्धताको हुने गर्दछ । नागरिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने

जुभारु जमातहरूलाई सामेली चरित्र प्रदान गर्न नियमबद्ध राज्य संरचना वा नाफामुखी निजी क्षेत्रका उद्यमहरू जस्तो असजिलो हुनु नपर्ने हो । तर सम्भावनाको यस क्षेत्रले पनि पर्याप्त ध्यान पाउन सकेको देखिदैन ।

अन्ततः राष्ट्रियता निर्माण राष्ट्रिय इच्छाशक्तिमा भर पर्दछ । र, इच्छाशक्ति उत्पन्न गराउने कुनै चमत्कारी ओखती अहिलेसम्म विकसित भएको छैन । त्यसैले कमजोर रूपमै भए पनि राष्ट्रिय संरचनाहरू क्रियाशील रहेसम्म परिस्थिति अनुकूल हुनासाथ राष्ट्रियता भावको विरुवा पलाउने सम्भावना कायम रहिरहन्छ । नेपालीत्व र नेपालीयता निर्माण सम्भव छ भन्ने दृढ विश्वासको त्यस्ता भावनाहरूले व्यापकता पाउन सक्ने सबभन्दा बलियो आधारको काम गर्ने छ । आखिर शब्दहरू ब्रह्म हुन् । सबै कुरा त्यहीँबाट सुरु हुने न हो ।

### उपसंहार

यस सोचपत्रमा धेरै कुराहरू समेटिएका छन्, व्याख्या भने अपेक्षाकृत थोरै गरिएको छ । त्यो किनभने, राष्ट्रियता भन्ने भाव वर्णन नै गर्न नसकिने किसिमको उन्माद, समर्पण एवं ऐक्यबद्धताको अनौठो समिश्रण भएकाले त्यसलाई वढावा दिने उपायहरूको खोजीलाई बौद्धिक कसरतमा सीमित गर्न सकिदैन । भनाइ नै छ, पौडी खेललाई पानीमा हामफाल्नु पर्छ, अनुसन्धानका ठेलीहरू कण्ठ पारेर पुग्दैन । त्यसो हुँदाहुँदै पनि केही आधारभूत मान्यताहरूको पुनरावलोकन गर्दै यस सोचपत्रमा निम्न अवधारणाहरूलाई नयाँ परिप्रेक्षमा पुनःपरिभाषित गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

- (क) नेपालीय हुनुको अर्थ,
- (ख) नेपालीपनको अनन्य चरित्र,
- (ग) अराजक व्यक्तिवादिता र राष्ट्रियता,
- (घ) स्थापित मान्यताहरूलाई चुनौती,
- (ङ) नेपालीय अवधारणाको आधारभूमि, र
- (च) नेपालीत्व निर्माणका सम्भाव्य संरचनाहरू

सोचपत्रमा छलफलका आधारमा नेपालीत्व एवं नेपालीयताको निर्माण आवश्यक र सम्भव देखिन्छ, तर त्यसका लागि आवश्यक पर्ने इच्छाशक्ति भने अबै उजागर हुन बाँकी रहेको तथ्यलाई भने अवहेलना गर्न नसकिने निष्कर्ष उत्साहजनक छैन । त्यसैले संरचना एवं नीतिहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने अन्तरनिहित सुभावलाई छलफलमा ल्याउन उपयुक्त हुनेछ ।

### धन्यवाद

यो लेख मार्टिन चौतारीका लागि तयार गरिएको 'नेपालीय हुनलाई...' सोचपत्रको परिमार्जित रूप हो । त्यसैले यसमा समावेश आधारभूत तर्कहरू सोही सोचपत्रमा समाहित विषयवस्तुको प्रस्तुतिकरण हो । यस जर्नलका लागि तयार गरिएको मस्यौदामाथि प्रत्युष वन्त, रमेश पराजुली एवं अरू धेरै टिप्पणीकारबाट प्राप्त महत्त्वपूर्ण सुझावले यस आलेखलाई पठनीय बनाउन सघाएको छ । उहाँहरू सबैप्रति कृतज्ञ छु ।

### सन्दर्भ ग्रन्थ

- अधिकारी, नवराज, सं । २०५९ । *श्री ५ पृथ्वीका दिव्योपदेश* । काठमाडौं : अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च ।  
 गौतम, भास्कर । सन् २००८ । परित्यक्त मधेस : लिखतद्वारा कैद नेपाली राष्ट्रियता । *स्टडिज इन नेपाली हिस्ट्री एण्ड सोसाइटी* १३(१): ११७-१४६ ।  
 राणा, पुरुषोत्तम शमशेर ज.व. । २०४७ । *श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त* । वाराणसी : परमवीर शमशेर ज.व. राणा ।  
 Anderson, Benedict. 1991[1983]. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.  
 Dalrymple, William. 2006. *The Last Mughal: The Fall of a Dynasty, Delhi 1857*. London: Knopf.  
 David, Saul. 2003. *The India Mutiny: 1857*. London: Penguin Books.  
 Höfer, Andrés. 1979. *The Caste Hierarchy and the State in Nepal: A Study of the Muluki Ain of 1854*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner.  
 Lal, CK. 2005. May Day, May Day. *Nepali Times* 245: 2.  
 Lal, CK. 2006. April Uprising. *Nepali Times* 298: 2.  
 McLuhan, Marshall. 1962. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press.  
 Onta, Pratyoush. 1996. Creating a Brave Nepali Nation in British India: The Rhetoric of *Jāti* Improvement, Rediscovery of Bhanubhakta and the Writing of *Bir* History. *Studies in Nepali History and Society* 1(1): 37–76.  
 Stiller, Ludwig F. 1993. *Nepal: Growth of a Nation*. Kathmandu: Human Resources Development Research Centre.  
 Subedi, Abhi. 1999. *Ekai Kawaguchi: The Trespassing Insider*. Kathmandu: Mandala Book Point.